

ШҮРЭДДИН МЭММЭДЛИ

ПАРАЛАНМЫШ

БОР
ЧАЛЫ III

ŞURƏDDİN MƏMMƏDLİ

T3(2KY14)
M52

PARALANMIS BORÇALI
VƏ YA
1918 — Cİ İL ERMƏNİSTAN —
ÇÜRCÜSTAN MÜHARİBƏSİNİN ACI
NƏTİCƏSİ

209450

Азерб. Госуд. Респуб.
БИБЛИОТЕКА
ИМЕНИ М. Ф. АХУНДОВА

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NƏŞRİYYATI

Bakı—1995

Рә'ичә тарих елмләри намизәди *Нәсиб Нәсибзәдә*

Редактору *Сәдагәт Чаббарова*

Рәссамы *Хосров Гасымов*

Мәммәдлй Ш. Б.

М 52 Параланмыш Борчалы вә ја 1918-чи ил Ермәнистан—
Күрчүстан муһарибәсинин ачы нәтичәси. — Бакы:
Азәрнәшр, 1995, 56 сәһ.

1918—1920-чи илләр дөврүндә Борчалы гәзасы Күрчүстан, Азәрбајчан, Ермәнистан арасында муһабисәли әрази сәјылыб. 1918-чи илин сонларында Борчалы үстүндә ермәни-күрчү муһарибәси баш вериб, барышыг нәтичәсиндә, шәрти оларәг, Борчалынын күнеј парасы — Лору наһижәси нейтрал зона бәјан едилиб. Вә Шура һөкүмәтинин кәлиши илә Лору наһижәси — индики Нојемберјан, Тумајан, Степанаван, Ташир (Калининно) рајонлары вә дикәр јерләр Ермәнистана гатылыб.

Күрчүстанда јашајан журналист, филолокија елмләри намизәди Шурәддин Мәммәдлй архив материалларына, о чағын мәтбуат јаддашына вә башга гајнаглара архаланараг һәмин һадисәләри гәләмә алыб.

М 0503020907—36
М—651(07)—95 12--94

ББК 9 С 42

© Азәрнәшр 1991

© Азәрнәшр 1995.

ISBN 5—552—00991—6

БОРЧАЛЫ—АЛЫНМАЗ ГАЛАМ МӘНИМ

Б орчалы Күнеј Гафгазда ән әддим инсан мәскәнләриндән биридир. Бу торпағын илк сакинләри бизим улу дәдәләримиз олуб. Бу улу дәдәләримизин мубарәк исми бу мубарәк торпағын адында јашајыр. «Борчалы» сөзү бир чохларынын еһтимал етдикләри кими «Бөрүчала», «Борчала», «Бошчала» кәлмәләриндән јох, бу торпағын илк саһибләри Барсилләр—Борочоғлулары гарапапаг түркләрин адындан кәтүрүлмүшдүр. Бу, о гарапапаглардыр ки, миладдан өнчә бу торпаглара һәјат кәтирмиш, тарихдә огуз, гыпчаг, тәрәкәмә, јөрүк адларыјла Догу Анадолунун да илк саһибләри оларәг танынмышлар. Сонралар орта јүзилләрдә Малазкерт гәһрәманы улу өндәр Алп-Арсланын команданлығы илә бу јерләрә јүрүш едән сәлмүглар өзләри илә ејни дилдә данышан јерли халгла—Борочоғлуларыјла гајнајыб-гарышса да, торпаг әски саһибләринин шәрәфинә өз адыны горујуб сахламышдыр. Бу тарихи һәгигәти көз өнүндә тутмајан вә ја гәсдли оларәг тутмаг истәмәјән тарихчиләр ағына-бозуна бахмадан бизим бу торпагларда мәскүнлашма тарихимизи X—XI, ја да XVII јүзилдән һесаблајырлар. Һәлә биз ону демирлик ки, јенә бу торпагларда Борочоғлуларыјла јан-јана буга түркләр, бун түркләр, көкәрләр (күрчүләр соғари, ермәниләр гугарк дејирләр) јашамышлар вә бунларын һамысы бүкүнкү Азәрбајчан түркләринин сојкөкүндә (етногенезиндә) өзләринә мөһкәм јер тутублар.

Бәјләчә Борчалыны Борчалы едән бир халг бу күн өз дәдә-баба јурдунда сыхшыдырылыр, «ғонаг» адландырылыр, дискриминасија мә'руз галыр. Амма Борчалынын шаир оғлу, Чылдырылы Ашыг Шенлик дәдәмизин вәсијјәти һәр бир Борчалы өвладынын голуна күч, үрәјинә тәпәр вермәлидир. Ашыг Шенлик демши: «Чан сағ икән јурд вермәрик дүшманә!» Бу дүшман кимдир вә һарадан кәлиб?! Борчалылар кәнардан кәлән дүшманлары јенмәји бачарырлар. Јазыглар олсун ки, дүшман ичәридә оландә ана јурдун ичи од тутуб јаныр, вәтән өвладлары даһа зор дурума дүшүрләр.

Инанырам ки, бу китабчаны јазаркән кәнч арашдырычы Шурәддин Мәммәдлй дә мән јашајан дүјгулары јашајыб. Вә Борчалыны дүнән парчалајан, бу күн иса харитгәләрдән силмәјә чәһд едән дүшманлара өз мүнәсибәтини күчү јетәрчәсинә бу әсәрдә ифадә едиб.

Шурәддин кәндир. Тәбиш, мән көрдүјүм, дадлы-дузлу сөһбәтләриндән дәрә алдыгым ихтијарлары—ағсагаллары, ағбирчәкләри көрмәјиб. Ағсагалларымызын, ағбирчәкләримизин дилиндә үч Борчалы олуб—Аран Борчалысы, Баг Борчалысы вә Даг Борчалысы. Аран Борчалысы—Сарван вә јәрәси, Јағлыча дүзү, чағдаш Бала Муғанлы кәндинә гәдәр. Баг Борчалысы Бала Муғанлыдан башлајараг мәркәзи Катериненфелд (индики Болниси) олмагла Күвәч вә јәрәси. Бала Думанысын алтына гәдәр. Даг Борчалысы—Бала Думаныс гарышыы Башкечид вә јәрәси Догу Анадолуја гәдәр.

20-чи илдән үзү бу јана дашнак ордусу илә Гызыл Ордунун чәһд-

лэри нәтижәси оларак Даг Борчалысынын чох бөјүк һиссәсини әлдән вердик—сонунчу сојдашларымыз о јерләрдән бизим күнләрдә көчдү, инди Башкечидә сөкүн дүшүб. Башкечидин Саатлы, Муғанлы, Салам-мәлик кәндләри Азәрбајчандакы рүшвәтхор вәзифә саһибләринин һиссәси алтында доғма јурдларыны тәрк едиб, Азәрбајманә көчүбләр. Елә о бөлкәдә—Башкечиддә бүтүн һагсызлығларә көкс кәрән Јырган-чај кәндинин чамаатына ешг олсун! Күрчүләр билмәлидиләр ки, Күрчүстанын чәнуб сынырыны ермәни тәчавүзүндән јырганчајлылар, бүтөвлүкдә борчалылар горумуш вә бу күн дә онлар горујурлар. Гәрибәдир ки, 1944-чү илдә биз түркләри Месхет—Чавахетдән сүркүн едән Сталин—Берија чәллад дәстәси микојанларын о торпағларә ермәни долдурачағларыны ағылларына да кәтирмәздиләр. Онларын кобуд сәһвләри бу күн күрчү халғына баһа баша кәлир—ермәниләр һәмин торпағларә Күрчүстанын јох, Ермәнистанын јери кими гәләмә вериләр. Белә бир просес 20-чи илләрдән башлајарағ Борчалыда да кедир. Вә күрчүләр тез-көч анламалыдырлар ки, Борчалыдән бизләрин чыхмасы ермәниләрин о јерләрә долмасы демәкдир. Күрчүләр унутмамалыдырлар ки, тарихән о торпағларә ишғал ордуларындан борчалылар горујуб вә бу күн дә белә бир шәрәфли вәзифәни вә үзәрләринә көтүрмәјә һазырдырлар.

Буна да инанырам ки, Шурәддин китабчасыны ағрылы-ачылы тарихи јаддашы бир дә ојатмағ үчүн јазыб. Бир дә јер үзүндә јашајан сојдашларымызын диггәтини вә дәдә-баба јурду Борчалыја јөнәлтмәк үчүн. Диггәтли охучулар һисс едәрләр ки, бу әсәр дәрин елми арашдырма, јахуд да јүксәк бәдиш-естетик сәвијјәли бир ессе иддиасындан узағ хәјирхәһ бир мәгсәдлә, ана јурда дәрин севкиләрлә гәләмә алыныб. Кәлин бирликдә һәр чүр иддиадан узағ бу китабчаны охујағ, вәр олан вә вәр олачағ доғма Борчалымызын јаддашларда јашамасына, өмүрлүјүмүзә дахил олмасына севинәк.

Аббас АБДУЛЛА

СӨЗӨНҮ ЭВӘЗИ

Нәвәләрин дүшүб дара,
Һајды, гоч Короғлу, һајды!

«**Б**орчалы гәзасы Тифлисдән чәнуб тәрәфдә јерләшир. Бу гәза илә Тифлис, Газәх вә Ахалкәләк гәзалары һәмсәрһәддир. Бөјүклүјүнә көрә Борчалы гәзасы бүтүн Тифлис губернијасынын гәзалары ичиндә, демәк олар ки, икинчи јери тутур. Гәза дөрд һаһијә: Лору, Борчалы, Триалет вә Јекатериненфелд һаһијәләринә бөлүнүр. Әразисинин бөјүклүјүнә вә әһалисинин чоһлуғуна көрә биринчи јери Лору һаһијәси сонра Триалет һаһијәси түтүрлар. Һәр ики чәһәтдән һамысындан балача Јекатериненфелддир».

Бу билкнин бөјүк ичтимаи хадим, јазычы, журналист Илја Чавчавадзенин «Иверна» гәзетиндә јүз ил өнчә (1890, 16 нојабр, 17 нојабр) дәрч олунмуш «Борчалос мазра» (Борчалы гәзасы) мәғаләсиндән көтүрмүшүк. Вә көрүндүјү кими, бурада Борчалы гәзасынын чоғрафи вәзијјәти тәсвир олунмушдур вә һәмин гејддәки Борчалы һаһијәси индики Марнеули, Јекатериненфелд һаһијәси индики Болниси вә Тетрискаро (Ағбулаг), Триалет һаһијәси индики Дманиси (Башкечид) вә Залга рајонларыны тәхмини әһәтә едир. Бунлар һамысы өз јериндәдир. Бәс Лору һаһијәси? Өзү дә «әразисинин бөјүклүјүнә вә әһалисинин чоһлуғуна көрә биринчи јери тутан» Лору һаһијәси нечә олуб? Һәмин Лору һаһијәси Ермәнистанын индики Туманјан, Нојемберјан, Степанаван, Тәшир (бу јахынларачан Калинин) рајонларынын әразиләринә ујғундур. Демәли, һәмин әразиләр дә Борчалынын имиш.

Бәс нечә олуб ки, Борчалы параланыб? Борчалынын јарысы Ермәнистана нә вахт, нијә, кимләр тәрәфиндән верилиб? Бу суаллар, әлбәттә, дүшүндүрүчүдүр, марағлыдыр. Вә һәмин суалларын ачымы һамы үчүн тарихи әдаләт бахымындан әһәмијјәтлидир.

...Борчалынын ахар-бахарлы кәндләринин бириндә тә-

биэт гојнунда, булаг башында худмани бир мәчлис гурмушдуг. Јығнагда азәрбајчанлы, күрчү зијалылары әјләшмишдиләр. Ширин сағлыглардан сонра сијаси мәсәләрдән сөз дүшдү, шаир Низами Сарачлы мәчлисдеки күрчүләрә үз тутуб о вахт Лору наһижәси адланмыш, инди исә Ермәнистанын тәркибиндә олан Нојемберјан, Туманјан, Степанаван, Калинино рајонларынын әразиләринин Шура һөкүмәтинә гәдәр Борчалы гәзасына аид олдуғуну хатырлады, даһа доғрусу, хатырлатды вә јадымдадыр, белә бир сөз ишләтди ки, Борчалыны горуја билмирсинизсә, ичазә верин, өзүмүз горујаг. Инсафән, бу сөз күрчү достлары хәтринә дәјмәди, амма чидди мүлаһизә ирәли сүрдүләр: 1920-чи ил ашырымында үмуми вәзијјәтдәки гарышыглыгдан истифадә едиб Зәнкәзура, Көјчәјә, еләчә дә Борчалынын бир тәрәфинә ијјәләнән фәндкир гоншуларымыз инди дә гарышыглыга бел бағлајыб Дағ Гарабағына көз дикирләр...

...Борчалы әсилли, Сумгајытда мәсул вәзифәләрдә чалышан Вејис Худийев вә Ваһид Мусајевин дедикләри:

Вејис Худийев—«Мәликмәммәд» нағылында дивин чаны гәфәсдәки гушда олан кими, бизим дә фикримиз-зикримиз Борчалыја бағлыдыр. О јурд севинәндә биз дә фәрәһләнирик, о јурд бир азча дәрдә дүшәндә биз дә гәм дәрјасына гәрг олуруг.

Ваһид Мусајев—Бу јахынларда кәндә кетмишдим. Бир ел ағсаггалы гоншу Ләмбәли кәндиндән азәрбајчанлыларын нечә пәләсәнк салындыгларындан говрула-говрула данышды вә гејд еләди ки, о кәнд дә, ондан о јана Чәлалоглуја, Күмрүјәчән Күрчүстанын олуб. Мән һәлә дә о сөһбәтин тәсири алтындајам. Ахы, нечә олуб ки, о торпаглар Күрчүстандан алыныб? Бу фактын ачыгланмасына еһтијач вар («Совет Күрчүстаны», 1990, 16 октябр)...

...Хатырладыгларым бу китабы гәләмә алмаг үчүн ипучу олду.

БОРЧАЛЫДА ЕРМӘНИ—КҮРЧҮ ТОРПАГ ДАВАСЫ ВӘ...

Гөвр ејләјир дәрин јара,
Һөјдү, гоч Короғлу, һөјдү!

Бәри башданча гејд едәк ки, Борчалы дедијимиз бу улу, мүгәддәс Јурдун, бу Торпағын, бу Вәтәнин тарихи, һәгигәтән, дәгиг билинмир.

Күрчү Энциклопедијасында (күрчү дилиндән тәрчүмә): «Борчалы. Ашағы Қартлидә тарихи маһал. Бу ад XVII әсрин әввәлиндә Дебед вадисинә көчмүш Борчалу түркман тајфасынын адындан ирәли кәлир. Иран шаһы I Шаһ Аббас 1604-чү илдә Қартли шаһлығынын башга әразиләри илә бирликдә Дебед вадисини дә әлә кечирәндән сонра ајрыча сијаси ваһид олуб. Мүәјјән дөврдә Борчалы ханлығы Пәмбәји (Страбонун Гогарей дөјә хатырладығы, ермәниләрин Гугарк дедикләри, инди Ермәнистана аид олан бәзи рајонлар—**Ш. М.**) әһатә едирди... Ханлыг тез-тез Қартли чарлығына табе олмурду вә Иран тәчавүзүнүн сөјкәнәчәји ролуну ојнајырды. XVIII әсрин 50-чи илләриндә Шаһ I Тејмураз Борчалы ханлығыны өз һакимијјәти алтына алды. 1765-чи илдә II Иракли ону приставлыга чевирди. Русија илә бирләшмәдән сонра Борчалы дистансијасы јардылды вә о, Тифлис гәзасына дахил олду. 1880-чи илдә Тифлис губернијасы тәркибиндә Борчалы гәзасы тәшкил едилди».

Азәрбајчан Энциклопедијасындан:

«Борчалы—тарихи маһал. Күрчүстан ССР-ин чәнуб-шәрг вә Ермәнистан ССР-ин шимал-гәрбиндә јерләшән Борчалы маһалынын әразиси, әсасән, дағлыг, үчдә бири исә дүзәнликдир. Борчалыја еркән орта әсрләрдә түркдилли тајфалар, XVI—XVII әсрләрдә исә күтләви сурәтдә азәрбајчанлылар көчмүшдүләр. Жениш јәј вә гыш отлағларына малик олан Борчалыда малдарлыг, тахылчылыг, бостанчы-

лыг, багчылыг, ипәкчилик инкишаф етмишди. Борчалы маһалы Азербайчан, бә'зән дә күрчү феодалларынын вассаллыгына чеврилсә дә, чох заман мүстәгиллијини сахлаја билмишди. XVIII әсрин әввәлләриндә Борчалы маһалы Кәнчә бәјләрбәјилијинин тәркибиндә иди. Бәјләрбәји Зијадоғлу 1736-чы илдә Муғанда Надирын Иран шаһы е'лан олунмасы әлејһинә чыхдығы үчүн Набир шаһ Борчалыны Газак маһалы илә бирликдә Кәнчә бәјләрбәјилијиндән алыб Қартли-Қахети чарынын табелијинә вериб. XVIII әсрин орталарында Азербайчанда ханлығлар јарандыгда Борчалы султанлыг е'лан олунду.

...XIX әсрин орталарында Борчалы маһалы гәзаја чеврилди... Гәза 1929-чу илдә ләғв едилиб үч рајона бөлүндү: Борчалы, Лүксембург (Болнис), Башкечид (Дманиси).

Бу ики мәтн арасындакы бир-бири илә тутан вә тутмајан фактлар бир даһа тәсдигләмирми ки, бу улу Јурдун тарихи, өтәнләри јерли-јатағлыча, көклү-көмәкличә, доғру-дүзкүнчә өјрәнилмәлидир! Өјрәнсәк, јәгин биләрик ки, индики анламда нәзәрдә тутулан Күрчүстан эразисиндә түрк тајфаларынын чох-чох өнчәләрдән үзүбәри јашадығларыны, 1765-чи илдә Күрчүстанын шәргиндә әрәбләрә гаршы ганлы савашларда түркләрин күрчүләрлә бәрәбәр вурушдуғларыны, XI—XIII јүзилләрдә Күрчүстанын шәргинин «диди туркоба» (бөјүк түрклүк) адландығны тәсдигләјән гајнағлар (елә күрчү дилиндә дә; мәсәлән, «Қартлис сховреба» — «Күрчүстанын һәјаты» вә с.) вар. XI јүзилдә јашамыш сојдашымыз һүбәјш Тифлиснин даһилик шөһрәти ону јетирән Тифлис мүсәлман мүнһитинин дәрин вә гәдим көкләри олдуғунун ашкарча тәсдигидир. Түрк алими Ф. Қырзыоғлунун «Гарапапах (Борчалы вә Газак) уруғунун Күр-Араз бојларындакы 1800 илинә бир бахыш» (1971) әсәриндән бу билкиләр дә јада дүшүр: «Борчалы вә Газак адлы ики гола ајрылан бу халг Гыпчаг (Куман—Хәзәр) уруғундан сајылыр, ...бу ики икид, атлы-көчәри гәбиләләрин Борчалы—Газак чајлары бојларында II јүзилин сонларында јерләшдикләри вә 1064-чү илдә Сәлчуг султаны Алп-Арсланын гаршысында елликлә ислам динини гәбул етдикләри, Түркүстандакы гарагалпаг—газак ләһчәсиндә гонушдуғлары сон дәрәчә мүнһүмдүр». Сөзүн кәсәси, Борчалыја ортачағларда көчән түркләр бурадакы сојдашларыны шенләндирмәк үчүн кәлибләр!

Түркијәдәки Борча, Борчка јашајыш бөлкәләринин, Азербайчанын Ханлар рајонунда, Кәнчә јерәсиндәки Болчалы кәндинин варлыгы, һабелә Борчалыдакы әксәр кәнд адларынын ејнилә вә ја ошарча Гузеј вә Күнәј Азербай-

чанында, Түркијәдә дә варлыгы тәкчә топонимик јахынлығдырмы? Әсла јох. Бу, сој гоһумлуғунун данылмаз һәгигәтидир.

Бу јурдун јахын тарихинә кәлипчә, — гејд едәк ки, XIX јүзилин әввәлләриндә Борчалыја әлаһиддә «татар дистансијасы» статусу верилмишди. 1877-чи ил мартын 25-дә Борчалы дистансијасынын торпағлары илә Тифлис гәзасынын Триалет вә Лору приставлығлары бирләшдириләрәк, мүстәгил инзибати-әрази ваһиди—Шүләвер инзибати бөлкәси јарадылмыш, 1880-чи ил мајын 6-да Шүләвер инзибати бөлкәси әсасында Тифлис губернијасы тәркибиндә Борчалы гәзасы вә кечмиш Борчалы дистансијасынын торпағларындан Борчалы приставлыгы тәшкил олунмушду. Һәмин чағлар гәзанын әразиси 111,96 квадрат мил, башга сөзлә, 5,417,2 квадрат верст, јахуд 564,472 десјатинә бәрәбәр олмушдур. Өз әразиси бојунча шималдан Гори, шәргдән Тифлис вә Газак, чәнубдан вә чәнуб-шәргдән Күмрү, гәрбдән Ахалкәләк вә Гори гәзалары илә һәмсәрһәд, һәмһүдуд олмуш Борчалы гәзасынын ән гузеј нөгтәси Әрчиван вә ја Триалет сыра дағларына мәхсус Чәм-чәм дағы имиш. Сәрһәд Көмәдағдан кечәрәк, мис мә'дәни заводуна јөнәлир, Дебед чајыны, Кәрһәнк, Бозабдал дағларыны адлајыр, Чубухлу вә Ағлаған дағлары бојунча узаныр, Ағлағанын зирвәсиндә шимала, сонра шимал-гәрбә дөнүр, даһа сонра Мәкриһ вә Гараағач дағларына доғру јөн алырмыш.

Илја Чавчавадзенин јахын досту И. Апхази узун мүддәт гәзаја рәислик етмишдир.

Гачаг Кәрәм, Гачаг Сүләјман, Борчалы Сәмәд бәј, Һалај Мурсағулов вә нечә-нечә мәрд әрәпләримиз бу јерләрдә халг наминә һүнәр көстәрмишләр.

Губернија гласнысы А. М. Аргутински-Долгоруков 1897-чи илдә Тифлиسدә нәшр олунмуш «Борчалинскиј ујезд в економических и коммерческих отношении» китабында гәзанын игтисади, тичарәт, һабелә сосиал, чоғрафи мөвгеји барәдә әһәмијјәтли билкиләр вермишдир. Оун шаһидлијинә көрә, Храм, Дебед (Борчала) вә Алкет чајлары гәзанын әкин јерләриндән бол не'мәт—үзүм, һәр чүр мејвәләр, түтүн, арпа, буғда, чәлтик көтүрмәјә имкан верирмиш, Тифлис гарыыз-јемишлә бурадакы бағ-бостанлар сајәсиндә тә'мин олунурмуш, һәмчинин Борчалы тәбии газынтылары—гызылы, күмүшү, филизи, гурғушуну, манганы, дәммир филизи, мәрмәри, иншаат дашы... илә дә шөһрәт газаныбмыш.

1886-чы ил әһали сајымына көрә, Борчалы гәзасында 33.770 нәфәр азербайчанлы јашајырмыш. Гәзанын азерб-

бајчанлылар јашајан эн бөјүк кәндләри Сарван (329 аилә), Гызылһачылы (274), Корархы (270), Садахлы (191), Факралы (170), Болнис-Кәпәнәкчи (169), Сарачлы (161), Арыхлы (137), Гачаган (117) һесабы олунурмуш. Үмумиј-јәтлә, гәзада 4 мин 870 азәрбајчанлы аиләси вармыш.

Сөзарасы: «Новоје обозреније» гәзетиндән (1898, №№ 15, 24) бир марағлы факт—Тифлиسدә тахта-шалбан анбарларындан бири «Борчалы» адланурмыш.

Көркәмли күрчү тарихчиси Иване Чавахишвили јазырды:

«Страбонун Гугарена вә ја Гугаретиси индики Борчалы гәзасынын чәнуб сәһәси иди, јәни тәхминән Чөчкән, Болнис-Дманиси, Лөк дәрәси, Ташир, Абоз вә Триалетин чәнуб һиссәсини эһатә едирди».

Лору шәһәри дә олуб. Бу, һәмин Лорудур ки, 1236-чы илдә монголлар тәрәфиндән дағдылыб, XIV—XV әсрләрдә тәзәдән бәрпа олунуб, XV—XVIII әсрләрдә Иран вә Османлы гошунларынын һүчумларына мәрүз галыб. Бу, һәмин Лорудур ки, Русија империясында Тифлис губернијасынын тәркибиндә инзибати-әрази ваһиди онун адыјла адландырылыб, һәмин Лору Ашағы Картли, Шәмшәддин, Газах, Борчалы, Пәмбәји дә эһатә едиб. Бу, һәмин Лорудур ки, 1880-чи илдә Борчалы гәзасынын тәркибиндә һәһијә олуб. Вә јетмиш илдир ки, Лору Борчалыдан гүрбәт дүшүб.

Лоруну әлә кечирмәк еһтирасы тәзә јаранмамышды.

Илја Чавчавадзенин 1877-чи илдә гәләмә алдығы мәшһур «Дашларын фәрјады» әсәриндән парчалар (Сүләјман Сүләјманлынын тәрчүмәсиндә):

«Ермәни алимләринин вә онларын бөһтанчы тәрәфдарларынын әмәлләри көһнә бајатыдыр; о вахтдан дүз 60 ил кечир, бәлкә даһа чох. 60 ил дејирик, бу исә о гәдәр дә аз вахт дејилдир ки, онунла һесаблашмајаг. Бәли, дүз 60 илдир ки, башымыз үстүндә илдырым чахыр, туфан гопур, бизим шәхсијјәтимизә бу минвалла һәмлә ара вермир, күн-бәкүн даһа бөјүк әдәбсизликлә, чәсарәтлә, һәјасызчасына бизим дәримизи сојур вә мәнв етмәклә горхударлар...»

О вахтдан индијәдәк ермәни алимләри вар күчләри илә чалышыр, бүтүн гүввәләрини сәрф едирләр ки, Күрчүстаны бүтүн дүнјаја нис танытсынлар, мүмкүн гәдәр ондан чох әрази кәсиб мәнимсәсинләр, кечмишини мәнв етсинләр, һәтта бу күнүнү дә ләкәләсинләр. Мәсәлән, һамыја мәлумдур ки, Чорохи чајы һөвзәси лап гәдимдән Јухары Картлинин бир һиссәсидир ки, бу да сонралар Самтсихе-Саатабагону

тәшкил едир; ермәни јазычылары исә (Емин, Худабашов, Еристов) иддиа едирләр ки, о торпағлар, јәни Күр чајынын јухары һиссәси вә Чорохи чајы һөвзәси бөјүк Ермәнистанын тәркибинә дахил олмушдур. Бизә исә јалныз бир гарыш торпағ верирләр».

Һәлә әсримизин 10-чу илләриндә бүтөв Борчалыны Тифлис губернијасындан ајырмағ мәсәләси ортаја атылмышды. 1913-чү илдә Чанишин Шурасы Гафгазда мөвчуд губернија сәрһәдләриндә дәјишиклик апарылмасы лајиһәсини һазырлады вә бу лајиһәдә етник принципләрә әсасланарағ, Борчалы гәзасынын бөјүк һиссәсинин Ирвайн губернијасына, гәзанын шимал-шәрг будағынын Јелизаветпол (Кәһчә) губернијасына бирләшдирилмәси нәзәрдә тутулурду. Һәмин ил појабрын 6-да вә декабрын 18-дә 6 ермәнидән (кәлир мүфәттиши Захарјанс, Шүләвәр чамаатынын нүмајәндәләри Ерибеков вә В. Мәһрабов, Чәләләоғлу чамаатынын нүмајәндәләри В. Сааков вә М. Бахшинов, Болнис-Хачын чамаатынын нүмајәндәси В. Аветисов), 4 азәрбајчанлыдан (Мейти аға Султанов, Әһмәд Мирзә Мәммәд оғлу, Шамил Аббас оғлу вә Әбдүррәһман Гајыбов), 2 күрчүдән (гәза рәисинин мүавини Иналишвили, кәлир мүфәттиши Бараташвили), 1 русдан (һаким С. Бурнашов), 1 алмандан (Јаков Тауш) ибарәт хусуси комиссија гәзанын иғәргән вә чәнубдан дағларла эһатә олундугуну, Күмрүјә кедән һәр ики араба јолунун (Бозабдал вә Күллүбулаг јолларынын) гышда бағландығыны, үмумијјәтлә, бу сәмтин иғтисади бахымдан Тифлислә әлагәдә олдуғуну, јәни чоғарағ шәраити вә эһалинин һәјати мәнәфеләрини рәһбәр тутарағ, «Борчалы гәзасыны Тифлис губернијасынын тәркибиндән ајырмағын арзуедилмәзлијинә» јекдилликлә тәрәфдар чыхмышды. 1914-чү ил январын 24-дә Тифлис Губернија Шурасы бу гәрәри тәсдиғ етди. Сәрһәдләрин дәјишдирилмәси планы баш тутмады.

1917-чи илдә Гафгазда земство идарә үсулунун тәтбиғи илә әлагәдар јенидән сәрһәд бөлкүсү мәсәләси галдырылды. Јенә дә Борчалынын башынын үстүнү тәһлүкә алды. Ермәниләр Борчалынын Лору һәһијәси вә башга әразиләр һесабына Күмрү (Александропол) губернијасы јаратмағ ешгинә дүшдүләр. Һәмин ил Борчалы гәза комиссары Әбдүррәһим бәј һағвердијевин сәдрлији илә Лору һәһијәси бүтүн ичмалары нүмајәндәләринин гурултајы чағырылды вә гурултајда Чәләләоғлу кәндинин нүмајәндәси В. Сааковдан башга галан һамы бир нәфәр кими гәрара алды:

«Тифлис губернијасы һудудларындан һеч вәһлә ајрыл-

мамалы вә јени јарадылан Александропол губернијасына бирләшмәмәли».

Нојабрын 10-да Тифлиسدәки элаһиддә мушавирәдә дә Борчалыны параламаг бәднийјәти әлејһинә гәтнамә гәбул едилди.

Ермәни хәјалпәрвәрләри «бөјүк Ермәнистан» — «Ирәванын гәрбицдән Ростовачан, дәниздән-дәнизә бөјүк Ермәнистан» хәритәсини чызмагла мәшгул олурдулар. Петербургда вә Истанбулда нәшр едилмиш белә үздәнираг хәритәни адыбәлли күрчү тарихчиси Иване Чавахишвили «фантастик хәритә» адландырырды.

«Түрк дәвләтсиз олмаз» принципи илә 1918-чи илдә Ахалсых, Борчалы, Нахчыван, Ағбаба, Сүрмәли, Шорајыл... түркләри дә өз сијаси гурумларыны јарадырдылар. Апрельин 13-дә Ахалсых түркләри Түркияјә бирләшмәк һаггында мүрациәт гәбул етмишдиләр.

Бунуила белә, ермәни мафијасынын да торпаг һәрислији күчләнмишиди. Һәмнин илин мајында «Дашнаксутјун» фиргәси өзүнүн Ирәванда чыхмыш «Жоғовырди дзаин» (Халг сәси) гәзетиндә Күнејафгаз Ермәнистанынын сәрһәдләрини белә хүлја едирди:

I. Бүтүн Ирәван губернијасы;

II. Бүтүн Карс бөлкәси;

III. Тифлис губернијасынын ашағыдакы бөлкәләри;

1) Ахалкәләк гәзасынын 2-чи саһәси а) Тапазгур көлүндән шимала тәрәф, Боржом кәнд ичмасы торпагларынын, Гори гәзасында Схраскаро (Доггузбулаг) һөвзәсини ајыран алчаг сыра дағларын бир һиссәси, б) бу гәзадан шималда јерләшән, Борчалы гәзасынын Залга адланан бир һиссәси (онун гәрб һиссәси).

Бу бөлүмүн Улу дағ зирвәсијлә Эрчиван дағларындан сәккиз верст аралыдакы хәтти бирләшдирән хәтт үзрә гәрб тәрәф.

2) Борчалы гәзасынын Әригар дағындан башлајыб Храм чајы бојунча дәмирјол золағынадәк узанан хәттә гәдәр шимал һиссәси, белә ки, Болнис-Хачын вә Шүләвер сәрһәддән чәнубда галыр.

IV. Кәнчә губернијасынын бир һиссәси...

Һалбуки һәмнин илин мајында имзаланмыш Батум мүгавиләсинә кәрә, Ермәнистан әразиси чәми 9 мин квадрат километр, јә'ни тәкчә Ирәван, Ечмиәдзин, Күмрүдән ибарәт иди.

...1918-чи ил мајын 26-сы. Күрчүстанын истиглал күнү. Милли дәвләт мүстәғиллијинин дирчәлиши идеаллары уғ-

рунда илләр боју ачыг, кизли чарпышан минләрин, милјонларын мүгәддәс арзуларынын чин олан күнү. Тарихин ағлы-гаралы сәһифәләринә гызылы һәрфләрлә јазылан күн. Тифлиسدә Күрчүстан Милли Шурасынын тарихи ичласында Күрчүстан мүстәғил халг чүмһуријјәти (демократик республика) бәјан олунду. Ное Жордания тәбрик сөзүндә гисмән деди:

«...Биздән ғырагда вә биздәки милләтләрлә гоншулуг етмәк вә јахын әлагәдә олмаг истәјирик.

Әләлхүсус, биз бир милләтин фачиәсинә диггәт јетирмәлијик. Бу, ермәни милләтидир, һансы ки, өз дәвләтини јаратмагдан өтрү өз мүстәғил әразиси јохдур...

Биз билирик ки, мүсәлманлар да бизим кими һәрәкәт едәчәкләр: өз әразисиндә јени дәвләт јарадачаглар...

Конфедерасија иттифагына дахил олан милләтләр бир бајраг алтында бирләшәчәкләр.

Бу бајраг Күнејафгаз халгларынын бирлији вә онларын күчләнмәси бајрагы олачагдыр».

Азәрбајчанлыларын нүмајәндәси Фәтәлихан Хојлу бу тарихи ичласда мүстәғил Күрчүстанын вәтәндашларыны Күнејафгазын бүтүн мүсәлманлары адындан тәбрик етди, Н. Жорданиянын фикринә шәрик чыхараг деди:

«Инди биз бир-биримиздән аралашырыг ки, сонра даһа да мөһкәм бирләшәк».

Мајын 28-дә Азәрбајчанын вә Ермәнистанын да истиглал бәјаннамәси охунду. Күнејафгазда үч халг чүмһуријјәти (демократик республика) јаранды. Тәссүф ки, «өз дәвләтини јаратмагдан өтрү өз мүстәғил әразиси олмајан» ермәни милләтинин гоншу дәвләтләрдән — Күрчүстандан вә Азәрбајчандан торпаг гопармаг, әрази гамарламаг һесабына өзүнә әрази, вәтән гурмасы планлары бөлкәдә рәһатлығы позду, динч гуручулуғун ајағындан чәкди.

Күнејафгазын һәр үч чүмһуријјәти мүстәғиллик газанан кими ермәниләрин Борчалы уғрунда да кампанијасы кенишләнди, «бөјүк Ермәнистан» һәрәкаты вүс'әт көтүрдү. Тифлис, һәтта Күрчүстанын көбәјиндәки Гори дә бу «бөјүк Ермәнистан»ын бир һиссәси һесаб едилдириди.

Османлы һөкүмәти илә Күрчүстан һөкүмәти арасында вә Османлы һөкүмәти илә Ермәнистан һөкүмәти арасында 1918-чи ил ијунун 4-дә бағланмыш мүгавиләләрдә сәрһәд хәтти мүәјјәнләшдирилмишиди. Бу барәдә Күрчүстанла Ермәнистан арасында да сәзиш бағланмалы иди. Ермәнистан тәрәфин амбисијасы учбатындан бу мүмкүн олмады.

Бир күн сонра Күрчүстан һөкүмәтинин ичласында һәрби пазириин «Борчалы гәзасында ишләрин вәзијјәти вә Күр-

чүстан дәвләтинин дәгиг сәрһәдләринин ајдынлашдырыл-
масы зәурәти һаггында» мә'рузәсиндән сонра Борчалы,
Сыгнах вә Тифлис гәзалары сәрһәдләриндә силаһлы гүввә-
ләр јерләшдирилди, сәрһәдләри ајдынлашдырмаг үчүн хү-
суси комиссија јарадылды.

Ијунун 11-дә комиссија онун үзвү П. Ингоракванын мә'-
рузәсини динләди. Мә'рузәдә көстәририлди ки, сәрһәд чә-
нубда Кичик Гафгаз сыра дағларынадәк узаныр, Борчалы
гәзасынын чәнуб сәрһәдләриндән, Гаракилсәнин чәнуб тә-
рәфиндән кечир, Көчә көлүнүн шимал саһилинә чатыр,
Ағстафа чајына доғру шимала дөнүр...

Бу, о чағлар иди ки, тарихи, етник, дини, игтисади, чоғ-
рафи бахымдан гүсурлу олан губернија инзибати-эрази
бөлкүсүнү дәјишдирмәк зәурәти мејдана чыхмышды. Бу
принсипдә мұвафиг милләтин јашадығы торпағларын мил-
ли дәвләт гурумунда бирләшмәси нәзәрдә тутулурду. Һә-
мин принципә әсасән Тифлис губернијасынын Борчалы гә-
засы вә Тифлис гәзасынын Гарајазы наһијәси Азәрбајчана
аид олмалы иди.

Үмумијјәтлә, Борчалы Күрчүстан, Ермәнистан вә Азәр-
бајчан арасында мұбаһисәли эразиди вә бу мәсәлә сон дә-
рәчә мүрәккәб иди.

Күнәјгафгаз чүмһуријјәтләри мүстәгил е'лан олуна-
дан сонра Борчалы эразисини Сәнаин стансијасына гәдәр
алман гошунлары тутмушдулар. Галан јерләр—Күмрү,
Чәлалоглу, Колакирән јерәләри Түркијә гошунунун табе-
лијиндә галырды. Јерли мүсәлманлар алман гошунларына
гаршы ачыгдан-ачыға е'тиразларыны билдирир вә чыхыш
јолуну Азәрбајчана бирләшмәкдә көрүрдүләр.

1918-чи илдә борчалыларын Азәрбајчан Чүмһуријјәти
Назирләр Шурасынын сәдринә көндәрдикләри мұрачидәтдә
дејилдилди:

...Бу торпағын пионерләри бизик, сајча әксәр чохлауғу
биз тәшкил едирик, бурада һаким халг олмаг үчүн һәр чүр
ләјагәтимиз вар.

Она көрә дә Түркијә султанына вә бөјүк вәзирә мұрачидә-
т едәрәк, бизим мәркәзи үсул-идарә Тифлис шәһәриндә
олмағла Түркијәнин һимајәдарлығы алтында «Гарапапаг»
ады илә јарыммүстәгил ханлыг кими танынмағымыз вә би-
зим Тифлис шәһәри илә бирликдә Азәрбајчана бирләшмә-
јимиз бардә мәсәлә галдырырыг.

Инди биз Азәрбајчан һөкүмәтиндән хаһиш едирик ки,
бизә гаршы һәлә дә төрәдилән фәлакәтләрә сон гојулма-
сында өтрү лазыми тәдбирләр көрмәји, евләримизә, бүтөв
кәндләримизә од вурулмасы, кәндләрин дағыдылмасы,

мүхтәлиф јерләрдә әмлакымызын оғурланмасы вә гарәт
едилмәси нәтичәсиндә бизә дәјән зијанын нә гәдәр олду-
ғуну, бу зијанын өдәнилмәсини, тезликлә бизә мүсәлман
кәндләриндә тәһлүкәсиз јашајышымызын тә'минаты үчүн
гошун көндәрилмәси имканыны ајдынлашдырачаг истин-
таг комиссијасы јаратмағы хаһиш едирик.

Әдаләт вә мүгәддәс мүсәлманчылыг һүғуғлары адындан
өз хејрхаһлығы илә һамыја бәлли олан Сизә Күрчүстан-
да јашајан бүтүн мүсәлманлар адында мұрачидәт едирик.
1337-чи (1918) ил мәһәррәмин 5-и.

И м з а л а р: Күрчүстанда јашајан бүтүн
мүсәлманлар адындан: Борчалынын сүннү тә-
ригәти үзрә газысы — Аллаһјарзадә Јусиф
әфәнди; Борчалынын шиә таригәти үзрә газы-
сы — Мүһәммәд Шејх Мүһәммәд Әли; Борча-
лы хејријјә чәмијјәтинин сәдри вә үзвләри,
сәдр, үзвләр: Гурбан-Әли әфәнди Хәлиладә
вә Иса.

(Азәрбајчан Республикасы Мәркәзи Дәвләт Јени Тарих Архи-
ви, фонд 970, сијаһы 1, иш 24, вәрәг 14—15; Азәрбајчан ЕА
Хәбәрләри, Тарих, фәлсәфә вә һүғуғ серијасы.—Б.: Елм, 1990.
№ 2, с. 68—69).

Борчалы гәзасында вә Гарајазыда әһалинин чох гисмини
азәрбајчанлылар тәшкил едирдиләр. Әләлхүсус Борчалы-
нын орта һиссәсиндә — Газах гәзасындан Ахалкәләк сәр-
һәдләринә, Әјригар вә Јемликли дағларыначан узанан белә
бир кениш эразидә әсас е'тибарилә азәрбајчанлылар јаша-
јырдылар. Бурада әһалинин 93 фаизи (36.615 нәфәр), Га-
рајазыда исә 88,8 фаизи (7.419) азәрбајчанлылардан иба-
рәт иди.

О чағын сәнәдләриндән бириндә көстәририлр:

Борчалынын орта зонасы бүтүн Азәрбајчан үчүн нәинки
тәкчә әһалиси Азәрбајчан Чүмһуријјәти илә бирләшмәјә
чан атан түрк эразиси кими, еләчә дә башлыча олараг Гаф-
газын чәнуб-гәрбинә бирбаша јол кими, азад дәнизә «дәһ-
лиз» кими, сонра сырф түрк эразиси боју узанан «дәһлиз»
кими хүсуси стратежи вә тичарәт-игтисади әһәмијјәтә ма-
ликдир. Азәрбајчандан (Газахдан) Карса вә Батума доғру
лајиһәләшдирилән јоллар чәкиләндән сонра онун әһәмиј-
јәти даһа да артачаг вә онда бу јоллар бүтөвлүклә мүсәл-
ман эразиси бојунча узаначаг, там күрчү эразисиндән јан
кечәчәк, беләликлә, түркләри өз гоншуларындан игтисади

асылылыгдан хилас едәчәк вә бунунла да онларын дәвләт мүстәгиллијини мөһкәмләндирәчәк.

Беләликлә, Борчалынын бу һиссәсинә јијәләнилмәси, јухарыда дејиләнләрә әсасән, бүтүн түрк халгы үчүн сон дәрәчә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

(Азәрбајчан Республикасы МЈТА, ф. 28, иш 42, в. 35; ф. 970, иш 227, в. 15; Азәрбајчан ЕА Хәбәрләри. Тарих... серијасы.— Б.: Елм, 1990, № 2, с. 53).

Борчалы мәсәләси дәвләтләрарасы рәсми јазышмаларын объектинә чеврилмишди:

I

Күрчүстан Чүмһуријјәти Харичи Ишләр Назиринин адына Азәрбајчан Чүмһуријјәти Харичи Ишләр Назиринин

МӘКТУБУ

Өз һөкүмәтимин тапшырығы илә Сизә ашағыдакылары билдирмәк шәрәфинә маликәм:

Бу күн бәјан едилмиш һөкүмәт хәбәриндән көрүндүјү кими, гисмән дә әлимиздә олан фактларын тәсдиг етдији кими, Күрчүстан һөкүмәти Борчалы гәзасыны Күрчүстан әразиси саяраг, куја гәзаны гулдур дәстәләриндән тәмизләмәк үчүн ораја алман дәстәләри илә бирликдә күрчү гошунларыны көндәриб. Борчалы гәзасы әһалисинин бураја кәлмиш нүмәјәндәләри һәмин дәстәләрлә динч мүсәлман әһалиси арасында јараглы тоггушмалар олдуғуну билдирләр.

Сонра, мәтбуатдакы хәбәрләрә көрә, Күрчүстан һөкүмәти Күнәјгафгаз дәмирјол хәтләри бојунча тәхминән Појлу стансијасыначан әразиләри тутмаг барәдә сәрәнчам вериб.

Борчалы, Тифлис вә Сыгнах гәзаларынын башдан-баша мүсәлманлар олан һиссәләри әһалисинин өз нүмәјәндәләри васитәсијлә Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин тәркибиндә олмаг арзуларыны ифадә етдикләрини нәзәрә алараг, мәним һөкүмәтим Күрчүстан һөкүмәтинин јухарыда гејд олуан сәрәнчамларына гаршы гәти етираз вә өлкәләримиз арасында мейрибан гоншулуғ мүнасибәтләринин сахланмасы наминә Борчалы гәзасынын һудудларындан гошун һиссәләрини чыхармаг, Азәрбајчан әразисинин јухарыда гејд олуан һиссәләринин тутулмасы һаггында сәрәнчамы

ләғв етмәк үчүн тә'чили тәдбирләр көрмәји тә'кидлә хаһиш едир.

Бунунла јанашы, әлавә етмәји лазым билирәм ки, мәним һөкүмәтим ики гоншу Чүмһуријјәтин дәвләт сәрһәдләринин бәргәрары мәсәләсинин һәлл үчүн һөкүмәтләримизин тә'јинаты илә хүсуси гатышыг комиссијаја верилмәсини мәгсәдәүјүгун саяыр...

Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин
Харичи Ишләр Назири М. һачынски.

14 ијун 1928-чи ил, № 15.

II

Азәрбајчан Чүмһуријјәти Харичи Ишләр Назиринин адына Күрчүстан Чүмһуријјәти Харичи Ишләр Назиринин

ТӘ'ЛИГӘСИ

Күрчүстан Халг Чүмһуријјәти сәрһәдләрини горумаг үчүн мәним һөкүмәтимин көрдүјү тәдбирләрлә бағлы Сизин бу ијунун 14-ү тарихли, 15 №-ли мәктубунуза чаваб олараг дәрин тәәссүф ифадә едирәм ки, Күрчүстан Чүмһуријјәтинин әразисиндә дахили асајиши сахламаг үчүн зәрури олан белә тәдбирләр һәр һансы анлашылмазлыға сәбәб ола биләрмиш. О сырадан, Борчалы гәзасы һәмишә Күрчүстан әразисинин тәркибинә дахил олуб вә мүбаһисәләрин, шүбһәләрин объектинә чеврилмәјиб, бу гәза әввәлләрдә дә там етник ваһид олмајыб. Еләчә, Күрчүстанын шәрг сәрһәди дә шүбһә доғурмур.

Буну нәзәринизә чатдырараг, өз һөкүмәтимин тапшырығы илә там инам ифадә едирәм ки, Азәрбајчан Чүмһуријјәти һөкүмәти индән белә дә бизим дахили ишләримизә гарышмајачаг, бизим арамызда чоһдан мөвчуд олан мейрибан гоншулуғ мүнасибәтләрини сахлајачаг вә белә мүнасибәтләрин сахланмасыны Күрчүстан һөкүмәти үрәкдән арзулајыр...

Назир-Сәдр,
Харичи Ишләр Назири вәзифәсинин ичрачысы Н. Рамишвили,
Тифлис, 17 ијун 1918-чи ил, № 6933.

Азерб. Госуд. Респуб.
БИБЛИОТЕКА
имени И. Ф. Ахундова

III

Күрчүстан Һөкүмәти янында Сәлаһијјәтли Нүмајәндәнин адына Азәрбајчан Чүмһуријјәти Харичи Ишләр Назиринин

МӘКТУБУ

Хәлиш едирәм, Күрчүстан Чүмһуријјәти Һөкүмәтинә ашағыдакылары јубатмадан чатдырасан:

Өз әразисинин сәрһәдләрини бәјан етмәјә башлајан Азәрбајчан Чүмһуријјәти Һөкүмәти гаршылыгылы мәнәфеләри разылашдырмаг вә үмуми негтеји-пәзәри бәргәрар етмәк үчүн гоншу дәвләтләрлә, о сырадан да Күрчүстанла габагчадан музакирәјә кирмәји өзүнә борч сајыр.

Һәр ики өлкә халглары арасында гәдимдән мөвчуд олмуш достлуг мүнәсибәтләрини горујуб мөһкәмләндирмәк һиссләри илә фәалијјәт көстәрән мәним Һөкүмәтим хүсуси гатышыг Күрчүстан—Азәрбајчан сәрһәд бөлкүсү комиссијасынын тезликлә јарадылмасы арзусунда олдуғуну билдирр. Бу комиссија елә јахын вахтлардача әразиләринин сәрһәд бөлкүсү илә бағлы бүтүн мәсәләләрин музакиресинә вә һәллине башламалыдыр. Бу јол мәним Һөкүмәтимә Гафгаз дәвләтләринин индики мөвгеји шәраитиндә мејдана чыха биләчәк һәр һансы анлашылмазлыға јол верилмәмәси бахымындан даһа мәгсәдәүјгүн көрүнүр.

Һәркаһ Күрчүстан Һөкүмәти мәним Һөкүмәтимин мөвгејинә шәрикдирсә, нүмајәндәләрин сајыны, онларын Азәрбајчан нүмајәндәләри илә көрүшләринин јерини вә мүдәтини көстәрмәји хәлиш едирәм.

Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин
Харичи Ишләр Назирини **М. һачынски.**

22 ијун 1918-чи ил, № 19.

(Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии—Тифлис, 1919, с. 436—438).

Бу јазышмадан сонра үчнәфәрлик (бири Азәрбајчан, бири Күрчүстан тәрәфдән, бири дә бу арбитрләрин истәјинчә һәр һансы нејтрал дәвләтдән) арбитраж комиссијасы јарадылмасы идејасы галдырылды.

Дамарларында Борчалы ганы гајнајан Нәсиб Нәсибзадәнин «Азәрбајчан Демократик Республикасы» (Б.: Елм, 1990, с. 48) китабындан:

«Мәммәд Әмин Рәсулзадә илә сөһбәтиндә күрчү нүмајәндә һеј'әтинин башчысы өз һөкүмәтинин иддиаларынын

гәти олдуғуну көстәрәрәк гејд едирди ки, әкәр онларын әрази иддиалары тәмин едилмәсә, «ған төкмәли олачалар». Мәммәд Әминин чавабы Азәрбајчан Һөкүмәтинин бу мәсәләдә гәтијјәтнин көстәрмәк бахымындан сәчијјәвидир. О, күрчү нүмајәндәсинин чавабында демишди: «Нә етмәк олар әкәр мәчбур етсәләр, ган да төкмәк олар».

Азәрбајчан Парламаньнын тәшкили һаггында Ганунда гисмән дејилрди:

«Азәрбајчан әразисини Бақы вә Кәнчә губернијалары бүтөвлүкдә, Загатала даирәси, һабелә Тифлис вә Ирәван губернијаларынын бә'зи һиссәләри тәшкил едир».

Азәрбајчан Милли Шурасына Тифлис губернијасынын Азәрбајчан һиссәсиндән бир нәфәр нүмајәндә сечилмәси һүгугу верилмишди.

...Борчалы барәдә Күрчүстанла Азәрбајчан арасында јазышмалар бир јана галды, үчүнчү дәвләтин—Ермәнистанын иддиалары күчләнди.

Јајда вә пајызда Борчалыда јерли ермәниләр фитнәкарлыглар төрәтмәјә башладылар. Шүләвер кәндинин ермәниләри јахышылыгдыки азәрбајчанлы кәндләрини атәшә тутдулар, онлары гарәт етдиләр, тикилиләринә од вурдулар, Имир, Сарачлы кәндләринин зәмиләриндән тахылы бичиб оғурладылар. Јухары Сарал вә Корархы кәндләриндән күләши, мал-гараны вә тәсәррүфат ләвазиматыны апардылар. Августун орталарында јенә ермәниләр Ашағы Сарал кәндиндән 130 баш, Сарачлыдан 30 баш мал-гара оғурладылар.

Күнејафгазын үмумтүркләринин милли мәнәфеләринин ардычыл вә гәти мүдафиәчиси кими чыхыш етмиш, бу јөндә бир сыра дипломатик аддымлар атмыш Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти һөкүмәти өз наразылығыны ифадә етди, Азәрбајчан Чүмһуријјәти Назирләр Шурасынын сәдри Фәтәли хан Хојлу бу вәзијјәтлә илкили Тифлисдәки алман һәрби нүмајәндә һеј'әтинин рәисинә тәлигә илә мурачиәт едәрәк, «Борчалы гәзасынын мүсәлманларынын јүз минләрлә манат дәјериндә зијана дүшдүкләрини» билдирди вә зоракылыға сон гојулмасыны, зијанын өдәнилмәсини тәләб етди.

Гәзада вәзијјәт заһирән сакиләшсә дә, әслиндә зоракылыг давам едирди.

Бајаг хатырладығымыз бағлашмалара әсасән, Күрчүстанла Ермәнистанын сәрһәд золағыны түркләр тутмушдулар. 1918-чи ил октябрын 18-дә турк гошунлары һәмнин золагдан чыхдылар вә Күмрүнү, онун јөрәсини алманлар тутдулар. Бир аз сонра чаһан муһарибәсиндә мәғлубијјәтә үғрајан алман гүввәләри дә Борчалыны тәрк етдиләр вә

гэзанын мүһүм һиссәси Күрчүстан һөкүмәтинин идарәси алтында галды. Сәнаин јахынлығындакы алман өн постлары Күрчүстан сәрһәд кешикчи дәстәләри илә әвәз олунду.

Һеч кәсин ағлына белә кәлмирди ки, ермәниләр Борчалыја шәрик чыхмаг иддиасына дүшә биләрдиләр, чүнки буна һеч бир әсас јох иди. Ермәни сијасәтбазлары фитнәкарлыға әл атдылар, гәфилдән Ермәнистанын гошун һиссәләри Күрчүстанын сәрһәд постларына басгына кечдиләр. Бу, Күрчүстанла Ермәнистан арасында мұнагишәни кәскинләшмәсинә кәтириб чыхарды.

Бу чағы нәзәрдә тутараг И. Чавахишвили јазырды:

«Османлыда иши удзан ермәни сијасәтбазларынын мәдәси Күрчүстанын торпагларыны удмаг вә һәзм етмәк үчүн нәнки даралды, әксинә, даһа да кенәлди».

Борчалыја ермәниләрин басгынлары ара вермәди. Сәнаиндә көмрүкхана рәиси Тушабрашвилинин телеграмында дејилирди:

«Вәзијәт кәркиндир. Октјабрын 18-дә Көбәрдән сәрһәд көрпүсүнәчән олан әразимиз ермәни гошунлары, мәһз биринчи вә дөрдүнчү атычы алајлары тәрәфиндән тутулушдур. Јерли һакимијәт органларына октјабрын 19-у ахшам саат 7-дәк Күрчүстан әразисини тәмизләмәк барәдә ултиматум верилди. Буна мәһәл гојмајан ермәни гошуну башға јерләрә һүчуму давам етдирир».

Кичик һашијә: Бу о вахтлар иди ки, ермәни гулдур дәстәләри Азәрбајчанын мүхтәлиф јерләриндә — Зәнкәзурда, Шәрурда, Ордубадда, Чаванширдә, Чәбрајылда, Гарабағда, Газахда, Кәнчәдә, һәтта Бақыда белә ганлы игтишашлар тәрәдирдиләр.

Октјабрын 19-да Күрчүстан һөкүмәтинин Харичи Ишләр Назирлији Ермәнистан һөкүмәтинә нога верәрәк, «ермәни гошун һиссәләринин Тифлис губернијасы һудудларына кирмәсини Ермәнистан тәрәфдән Күрчүстана гаршы ачыг-ачығына дүшмәнчилик һәрәкәти» кими гијмәтләндирди.

Борчалынын Шүләвер—Садахлы һиссәсинин дөјүш мејданына чеврилмәси илә илкили олараг гәза инзибати идәрәләри Шүләвердән Јекатериненфелдә көчүрүлдү.

Гајнаглар кестәрир ки, о вахт ермәни гошунуна Храм (Еһрам) чајына гәдәр Борчалы гәзасыны тутмаг тапшырығы верилибмиш. Октјабр һадисәләри Храм (Еһрам) чајына доғру јүрүшүн кәшфијаты имиш.

Октјабын ахыр онкүнлүјүндә ермәни гошунларынын Борчалыда ган төкмәләри ара вермәди.

Күрчүстан һөкүмәтинин 24 октјабр тарихли әмриндә дејилирди:

«§ 1. Борчалы гәзасынын чәнуб сәрһәдиндә Ермәнистан Чүмһуријјәтинин бәзи гошун һиссәләринин басгынлары илә бағлы баш верән һадисәләри нәзәрә алараг, Күрчүстан Чүмһуријјәтинин һөкүмәти гәрара алмышдыр: Борчалы гәзасы вә Күрчүстан дәмир јолларынын чәнуб будағы һәрби вәзијјәтдә бәјан едилсин.

§ 2. Борчалы гәзасынын вә Күрчүстан Чүмһуријјәти гошунларынын әлиндә олан Күрчүстан дәмир јолларынын чәнуб будағынын кенерал-губернатору Кеорки Сулукидзе тәјин олунаг».

Борчалы гәзасындакы гошунларын сәрдары Сулукизенин телеграмларында ермәни гошунларынын гулдурчасына басгынларындан әтрафлы данышылыр. Ајын сон үчдөрд күнүндә ермәни гошунларынын Борчалы гәзасынын гәрб сәрһәдләриндә—Воронсовка бөлкәсиндә басгынлары чоһалды.

Күрчүстан һөкүмәтинин мұнагишәни барышыг јолујла арадан галдырмаг чәһдләринә Ермәнистан тәрәф әмәли, мүсбәт чаваб вермәди, Күнејағгаз конфрансына нүмајәндәләр көндәрмәди, конфрансы позду, вәзијјәт даһа да мүрәккәбләшди.

Борчалы гәзасында вәзијјәтә даир һөкүмәт хәбәриндә охујуруг:

«**Октјабрын 18-дә** Ермәнистан Чүмһуријјәтинин гошун һиссәләри Борчалы гәзасынын ичәриләринә сохулдулар. Ермәни дәстәси дәмир јол хәтти бојунча һәрәкәт едиб Сәнаинәчән кәлиб чыхды. Дәстәнин «Сәнаин» стансијасыны тутмаг чәһди стансијада дуран алман пикети тәрәфиндән етираза сәбәб олду. Бундан сонра дәстә бир нечә верст чәнуба сары кери чәкилди вә «Көбәр» стансијасында дајанды. Дәстәнин гүввәси 2 атычы алајдан ибарәт иди.

Күрчүстан һөкүмәти «Сәнаин» стансијасына Гогуадзенин команданлығы алтында 2 зирәһли автомобил көндәрди.

Октјабрын 20-дә Гогуадзедән һөкүмәтин сәдри белә телеграм алды:

«Ајын 20-дә саат 15-дә Сәнаинә кәлдим вә мәсәләләри ајдынлашдырандан сонра зирәһли автомобилләрлә сәрһәдә кетдим. Көбәр вә Колакирән стансијалары арасында Дебедчај үзәриндә бизим тәрәфдән 117-чи верстликдәки көрпүнү ермәни гошунлары тутмушду. Онлара әразимизи

тәмизлэмэк барэдэ ултиматум вердим вэ хејли тэрэддүддән сонра тэлэб јеринэ јетирилди...»

Октјабрын 24-дэ Ермәнистан һөкүмәтинә даһа бир нота көндәрилди:

«Ермәни гошун һиссәләринин тэчавүзүнүн дајандырыл-мамасыны Күрчүстан һөкүмәти Ермәнистан тәрәфдән һәр-би эмәлијјатларын башланмасы кими гијмәтләндирә-чәкдир».

Октјабрын 26-да Күрчүстан парламанынын әлаһиддә ичласында харичи ишләр назир Н. Рамишвили, һәрби на-зир К. Кеоргадзә Борчалыда јарағлы тогушмалар барэдә һесабат вердиләр. Ичласда белә бир аталар сөзү хатыр-ланды:

«Чанавары нә гэдәр једирсән дә, көзү јенә мешәдәдир».

Парламан үзвләри бүтүн Күрчүстаны дүшмәнә гаршы, истиглалы мүдафиә уғрунда бирләшмәјә, Азәрбајчанла достлуг мүттәфиглик мүнәсибәтләрини кенишләндириб фә-аллашдырмаға чағырдылар.

Һәмин күн Сәнаиндән кенерал Сулукидзедән белә теле-грам алынды:

«Сәһәр саат бешдә мәним әмримлә зиреһли гатардан Ко-рунчу тутмуш бандалара атәш ачылды. Јараланан олду. Саат 7.30 дәгигәдә атышма кәсилди. Ермәни гошунлары дәрәстәсинин үмуми рәиси Дро ахырда Корунчу тәһвил вер-мәјә разы олду».

Борчалынын адыбәлли Мүрсәгуллар нәслиндән гочаман маариф хадими Әзиз мүәллимин хатирәләриндән бир јар-пағ:

— О вахт мәним 11—12 јашым оларды. Һәр шеј ајдынча јадымдадыр. 1918-чи илин пајызында Болнис-Кәпәнәкчи кәндинә—өкәј анамын әмиси Рәшид аға Исрәфил оғлу Ача-ловкилә гонаг кетмишдик. Јол-из о гэдәр горхулу иди ки, ордан Гызылһачылыја кәлмәјә үрәк еләмәдик. Одур ки, бүтүн гышы орда галдыг. Гоншу Хачын кәндиндән бир не-чә ермәни аиләси кәлиб Рәшид ағакилдә далдаланачаг тапмышды. Күрчү забитләринин команданлыгы алтында азәрбајчанлылардан ибарәт атлы дәрәстәи дә варды.

О чағын мәрбуатындан сәтирләр:

«Ермәни гошунлары Борчалы гәзасынын һудудларына сохулмуш, Пәмбәк вә Лору сәһәләрини тутмуш, Сәнаин вә Кәбәр јүксәкликләриндә мөһкәмләнмишләр... Ермәниләр инди Күрчүстанын барлы-бәрәкәтли јерләриндә мөһкәм-ләнмәк истәјирләр...»

Ермәни авантүрасы јубадылмадан ләғв олунамалыдыр»

«Сакартвело».

«Борчалы гәзасына ермәни һүчүму фәлакәтдир. Ермәни ордусу вә онун мејдан суламасы тәһлүкәли дејил, тәһлүкә-ли милләтләрарасы мұһарибәдир, чүнки бу мұһарибә ха-ричи дүшмәнә бизи боғмаг үчүн имкаң верәр»

«Ертоба».

«Әкәр күрчүләр вә азәрбајчанлылар кими ермәниләрин дә өз етнографик әразиси олсајды, үч халгын дәвләт бөл-күсүнү апармаг вә сонра раһатча дәвләт ишләрилә мәш-ғул олмаг асанлашарды... Ермәни әразиси јаратмаг үчүн гоншу халгларын чанындан, бәдәниндән парчалар гонар-маг лазым кәлир».

«Грузија».

Белә шәраитдә Күрчүстандан вә Азәрбајчандан ермә-ниләр, Ермәнистандан да күрчүләр вә азәрбајчанлылар дидәркин дүшмәјә башладылар.

Сентјабрын 10-да «Грузија» гәзети јазырды:

«Чәлалоглудан кәләнләр хәбәр верирләр ки, орада бир ермәни дә галмајыб».

Тифлис хаһынлығында вә Ашағы Сарал стансијасында гачгынлара пул вә јемәк сарыдан көмәк көстәрмәк үчүн мәнтәгәләр ачылды. Ермәни гачгынларынын мүәјјән гисми Ахалкәләк вә Борчалы гәзаларында јерләшдирилди. Бу-пулла бағлы Күрчүстан һөкүмәтинин гадағалары гулагар-дына вурулурду. «Сакартвело» гәзети јазырды ки, гоншу-ларымыз Күрчүстаны ермәни мейманханасы һесаб едирләр. Нечә дә образлыдыр: «ермәни мейманханасы». Буну Азәр-бајманда да, Русијада да, Түркијәдә дә дејә биләрдиләр!

Нојабрда, декабрың әввәлләриндә вәзијјәт даһа да кәр-кинләшмәјә башлады. Гаршылығлы ноталар, телеграмлар, е-тиразлар... ајаг ачыб јериди.

Ахалкәләк вә Ахалсых тәрәфләрдә дә мұһагисшәләр баш верди. Күрчүстан һөкүмәти һәмин гәзаларын әһалисинә мұрачият едәрәк, Күрчүстана сәдагәтли олмага чағырды. Мұрачиятдә гисмән дејилирди:

«Мүсәлманлар әмин ола биләрләр ки, онлардан неч кәс Күрчүстан гошунунда хидмәтә чәлб едилмәјәчәк, онларын дини вә адәт-ән-әнәләри тохунулмаз галачаг, онлардан һәр бири мөвчуд ганунларға горуначагдыр».

Мүсәлманлар исә өз башларына өзләри чарә гылмаг ис-тәјирдиләр. Борчалы-Гарапапаг Чүмһуријјәти кими, Ахал-сых (Ахысга) мүвәггәти һөкүмәти дә јарадылды. Асиф Аб-басоглунун «Гафгазда түрк чүмһуријјәтләри» мәғаләсиндә

(«Эдәбијјат гәзети», 4 январ 1991-чи ил) јаздығы кими, «түрк дүнијасынын бајраг шәхсијјәтләриндән олан» Өмәр Фанг бәј һөкүмәтин рәиси сечилди. Тәчәвүздән горулмаг, мүстәғиллијә наил олмаг үчүн Борчалы-Гарапапаг, Ахысга, Араз вә башга түрк Чүмһуријјәтләри бирләшиб, Карс Ислам Шурасы јаратдылар, илк рәиси (президенти) Борчалынын каттасы Емин аға сечилән бу Шура үмумтүркләри бирләшдирмәк, горумаг үчүн чидди фәалијјәтә башлады.

...Ејни заманда Борчалыда ермәни—күрчү савашы кедирди.

6 декабр. Озанлар кәнди. Бир күрчү забитини, үч атлы әскәри тәрксиләһ едиб, әсир алдылар. Шыныхда да тоггушма олду.

9 декабр. Воронсовка. Дөјүш нәтичәсиндә бир забит—поручик Шубладзе, 15 нәфәр әскәр јараланды, ики әскәр өлдүрүлдү.

10 декабр. Сәнаин. Сәрһәд кешик посту ермәни јараглылары тәрәфиндән мүһасирәјә алынды. Бир нечә адам өлдүрүлдү, хејли әсир көтүрүлдү.

10 декабр. Аллаһверди вә Сәнаин стансијалары арасында бир сәрнишин гатары атәшә тутулду, гатар бәләдчиси јараланды.

11 декабр. Аллаһверди вә Сәнаин стансијалары арасында дәмир јол хәтти сөкүлдү.

13 декабр. 13-чү ермәни гошун һиссәси Воронсовкаја сохулду. Тәләфат чох олду.

Декабрын 15-дән 16-на кечән кечә. Садахлы. Бүтүн кечә атышма кетди. Сәһәрә јахын атышма даһа да күчләнди. Күн әрзиндә сулу гар јағды вә вуруш јенә дајанмады.

17 декабр. Садахлы. Сәһәр саат 6-да күрчү гошуну Садахлыја кирди. Дөјүшдә күрчү гошунундан 1 забит, 2 әскәр јараланды, 12 нәфәр иткин дүшдү.

Ермәнистан Харичи Ишләр Комиссарлығы Күрчүстана Қартли сәрһәдләринә гәдәр әразиләрдән имтина етмәк барәдә ултиматум верди. Бу үздәнираг тәләбә көрә, Күрчүстан Борчалы, Ахалкәләк гәзаларындан вә Тифлис гәзасынын бир һиссәсиндән (Тифлис шәһәри дә дахил олмагла) әлини үзмәли иди.

Јазышмалар, телефон сөһбәтләри, көрүшләр, данышыглар... нәтичәсиз галды. Гаршылыглы һәдәләр, тәһгирләр... баш алыб кетди.

Декабрын 17-дә рәсмән мүһарибә бәјан олуңду.

...Һәмин күн Күрчүстан парламанынын ичласы чағырылды. Һөкүмәтин сәдри Ное Жордания деди:

«Һәркаһ орта әсрләрдә, һәмин вәһшилик дөврүндә бу ики халгын (башга сөзлә, күрчү вә ермәни халгларынын) достлуг мүһасибәтләри сахлана билинбсә, инди, XX әсрдә нә олуб ки, Ермәнистан һөкүмәти мүһарибә јолуну тутду?.. Бөјүк тарихи чинајәт төрәдилди вә о, тарихин гара сәһифәләриндә јујулмаз тәһгир кими галачагдыр».

...Һәмин күн парламент гәрар гәбул етди:

«Күрчүстан парламаны һөкүмәтин бүтүн тәдбирләрини вә Күрчүстанын дүшмәнләрини чиловламаға јөнәлдилмиш һәрби әмәлијјатларыны бәјәнир, Чүмһуријјәтин мүдафиәси ишиндә она һәр чүр јардым көстәрәчәјини вәд едир...»

...Һәмин күн адыбәлли сәркәрдә, кенерал Кеорки Мазнишвили Ермәнистана гаршы вурушан күрчү гошунунун сәрдары тәјин едилди.

...Һәмин күн Күрчүстан Чүмһуријјәтинин бүтүн вәтәндашларына һөкүмәтин мүрачизиндә билдирилди:

«Тәәссүф ки, гоншу чүмһуријјәтин (јәни Ермәнистанын) мәс'ул нүмајәндәләри демократик принципләри тапдалајыр, һәр ики дөвләтә һәрч-мәрчлијин күчләнмәси, мәдәнијјәтин дағылмасы тәһлүкәси јарадыр вә чаһан мүһарибәсиндән сонра јени мүһарибәнин ганлы нишанәләринә кәтириб чыхарыр. Күрчүстан һөкүмәтинин бу чинајәтләрдә әли јохдур вә бунун үчүн бүтүн мәс'улијјәт Ермәнистан һөкүмәтинин үзәринә дүшүр».

...Һәмин күн күнортаүстү Тифлис Университетиндә тәләбәләрин јығынчағы кечирилди вә гәрара алынды

«Һамымыз Вәтәни мүдафијә кедирик!»

...Һәмин күн Борчалы гәзасы сакинләринин бир групу Тифлисә белә мәзmunда тел вурду:

«Күрчүстан торпагларыны өз дөвләтинә бирләшдирмәк истәјән Ермәнистан һөкүмәти гој билсин ки, биз тарихдә Ермәнистанын тәркибиндә олдуғумуз елә бир күнү хатырламырыг...»

Декабрын 19-да Күрчүстан һөкүмәти нота верди:

«Ермәнистан гошунларынын һүчумлары илә бағлы Күрчүстан Ермәнистанла дипломатик әлагәләри кәсир».

Гафгазда әмин-аманлыг Азәрбајҗан һөкүмәтинин, милләт вәкилләринин дә диггәт мәркәзиндә иди. Азәрбајҗан парламанынын ачылышындакы нитгиндә Мөһәммәд Әмин Рәсулзадә Гафгазын мүгәддәрәтынын гапыбир гоншуларла, о сырадан «МҮНАСИБӘТИ-ДУСТАНӘМИЗ БҮТҮН ЧҮЗИЈЈАТА РӘҒМӘН ДАИМӘН СӘМИМИ ГАЛАН

КҮРЧҮЛЭР»-лэ эл-элэ верилмәсиндән асылы олдуғуну гејд етмишди.

...Мүһарибәһин хроникасындан:

18 декабр. Ермәни гошунунун «324» жүксәклијини вә Гатыхдағы алмаг чәнди боша чыхды. Сәһәр саат 4-дә гар жағды. Чөчкән кәнди тәрәфдән ермәниләр 3 ротаја јахын гүввә илә һүчума кечдиләр. «Биз күрчүләрлик, јарағы јерә гојун» һај-һәширинә «Биз дә күрчүләрлик, бураја кәлин вә дејин, һансы алајдансыныз» чавабына «чаваб» олараг күл-ләләр жағды.

19 декабр. Воронсовка. Гызғын дөјүш кетди.

19 декабр. Екатеринбург. Бүтүн күнү вуруш ара вер-мәди. Ермәнистан тәрәфдән 6 забит, 230 әскәр өлдүрүлдү, 300 түфәнк, телефон әлә кечирилди.

19 декабр. Садахлы. Атышма олду.

20 декабр. Ахалкәләк гәзасы. Вуруш 12 саат давам ет-ди. Ермәнистан гошуну мәғлуб олду. Ермәнистан тәрәфдән 2 забит вә 100-дән чох әскәр өлдүрүлдү, 1 забит, 50 әскәр әсир көтүрүлдү, чохла јараг әлә кечирилди.

20 декабр. Садахлы. «324» жүксәклијиндә дөјүш чидди характер алды.

21 декабр. Садахлы. Күрчү гошунунуј 1-чи пијада ала-јынын ротасы Дәмјә кәнди үстүндәки жүксәкликдә подпол-ковник Рамазовун командалығы алтында сәрһәд кешик дәстәси «324» жүксәклијиндә, полковник Қончүевин коман-далығы алтында 6-чы алајын ротасы «2702» жүксәклијиндә вә дәмир јол золағына гәдәр, подполковник Пурселад-зенин гаровул баталјону Ләмбәли кәндиндә, һәммин батал-јонун 1-чи взводу Көрпүлү кәндиндә, подполковник Мика-беридзенин командалығы алтында 5-чи алајын 2 ротасы Јел дағында гәрар тутдулар. Саат 11-дә Көдәкбурун да-ғында ермәниләр тәрәфдән топ атәши ачылды. Дәмир јо-луида гатар јандырылды. Ашағы Саралла телефон раби-тәси позулды. Кечә ара-сыра түфәнк сәси ешидилди.

22 декабр. Садахлы. Сәһәр саат 9-да ермәниләр тәрәф-дән әввәлчә Бабакәр дағындакы күрчү гошун һиссәларинә, сонра күрчү артиллеријасына доғру күчлү топ атәши ачыл-ды. Гатыхдағ жүксәклији ермәниләрин әлине кечди. Теле-граф вә дәмир јол хәтти тамам кәсилди.

23 декабр. Садахлы. Күрчү гошуну Ашағы Саралдан Ағмәммәдли кәндинәчән кешик хәтти гурду.

24 декабр. Күрчүстан орду гәраркаһынын рәсми хәбә-ри:

«Садахлы бөлкәсиндә икикүнлүк шиддәтли дөјүш бизим гошунларын тәзә мөвгеләрә кери чәкилмәси-илә гуртарды. Рәғиб нәзәрәчарпачаг гәдәр үстүн гүввә илә һүчума кечир-ди, өзү дә архада јерләшән ермәни кәндләринин әһалиси һәлледиңи рол ојнады, рабитәни кәсди, дәмир јолуну да-ғытды».

Сөзкәлими Күрчүстан гошунлары саһә гәраркаһы рәи-синин халг гвардијасы гәраркаһына һесабатындан бир парча да марағлыдыр:

«Сон вурушларда ермәни һиссәларинин әмәлијатла-рында бир хусусијјәт ачыгланмышдыр: Чәбһәдә һүчумла бир вахта, ән гәти анда бизим гошунларымызын јерләш-дији ермәни кәндләри сакинләринин гијамы баш верир. Көрүнүр, бу әһали ермәни командалығы тәрәфиндән ида-рә олунур... Садахлы кәндинин јахынлығында дүнәнки вурушда ермәниләр мәһз белә үсула әл атдылар. Чәбһәдә һүчумла ејни заманда Шүләвер вә Дәмјә кәндләринин са-кинләри архада кеперал Сулукидзенин һәр чүр әлагәсини поэмаға башладылар вә архадан һүчумлар үчүн дәстәләр дүзәлтдиләр... Ашағы Саралдан Күр чајына гәдәр сол чи-наһымызы мөһкәмләндирмәк үчүн тәдбирләр көрүлүр».

24 декабр. Газах. Ермәни гошунлары Газах гәзасына адладылар. Газах гәзасынын бүтүн ермәниләри һама бир нәфәр кими ајаға галхдылар вә ермәни забитләрин коман-далығы алтында Күрчүстан сәмтә һәрәкәт едиб сәрһәди кечдиләр.

25—27 декабр. Садахлы—Шүләвер арасында дөјүшләр давам етди.

28 декабр. Шүләвер. Күрчү гошунуна күнүн ахырыначан Бејтәрәфли кәнди јахынлығында чәмләшмәк, сабах Са-дахлы стансијасы вә кәндини тутмаг әмри верилди. Күн-орта саат 12-дә башга әмр алынды: Јухары Сарал кәндини тутмалы. Күрчү гошунунун һәмләвәр һүчумларына таб кәтирә билмәјән ермәни гошуну Ахлыләлә кәндинәдәк ча-параг гачды.

29 декабр. Шүләвер. Сәһәр саат 7.35 дәгигәдә Јухары Сарал вә Ахлыләлә кәндләри ермәниләрдән азад олунду. Ики топ, ики гуту гумбара әлә кечирилди. Ермәнистан го-шунундан 2 забит, 130 әскәр, күрчү гошунундан 1 әскәр өлдүрүлдү, 4 әскәр јараланды.

30 декабр. Шүләвер. Күрчүстан гошунуна тапшырыг верилди: Садахлыны вә «2702» жүксәклијини тутмалы. Сә-

һәр саат 10-да Садахлы тутулду. Ермәни гошуну Чөчкәнә вә Ајрыма гәдәр кері чәкилди. Күрчү гошунуна азәрбајчанлы атлылар көмәјә кәлдиләр. Подполковник Чапаридзенин вә Микаберидзенин дәстәләри өз тапшырыгларыны јеринә јетирмәдиләр—«2702» жүксәклијини әлә кечирмәк мүмкүн олмады.

31 декабр. Садахлы. Күрчү гошуну әмр алды: Күллүбағ, Хочорну, Бәрдәзор кәндләрини тәмизләмәли вә Аллаһвердијә тәрәф һәрәкәт етмәли. Чапаридзенин дәстәси «2702» жүксәклијини, Ләмбәли кәндини тутмалы иди. Сәһәр саат 5.40 дәгигәдә подполковник Микаберидзенин дәстәси Хочорну—Корбот гајасына гәдәр галхмаға мүјәссәр олду. Ахшам саат 7-дәк Хочорну вә Күллүбағ кәндләри күрчү гошунунун әлиңә кечди. Бу ворушда күрчү гошунунун 11 әскәри өлдүрүлдү, 3 забит, 36 әскәр јараланды. Ахшам кенерал К. Сулукидзе күрчү гошунуна јазылы әмр верди: Сабәһ Аллаһвердини тутмалы. Кечә саат 11.15 дәгигәдә Борчалы дәстәсинин рәисиндән дүшмәнчилик һәрәкәтләрини дајандырмағ барәдә әмр кәлди...

Мәғлуб олдуғуну вә белә кетсә, көһнә сәрһәдләрә гәдәр кері отурмаға мәчбур едиләчәјини көрән Ермәнистан тәрәф ворушлары декабрын 31-дә саат 24-дә дајандырмаға разы олдуғуну бәјан етмишди. Күрчүстан парламанынын әләһиддә ичласында Ное Жорданиа бу телеграмы охудугдан сонра билдирмишди ки, белә шәраитдә мұһарибәниң давам етдирилмәси мұһарибә јох, гисасчылыг оларды. Вә беләликлә, разылыға әсәсән Борчалыда ганлы савашлар декабрын 31-дә кечәјарысы дајандырылды.

Мұһарибәниң дајандырылмасында Инкилтәрә миссијасынын мұдахиләси чидди рол ојнады.

Гәзетләрдән:

«Һәрби әмәлијјатлар, доғрудур, дајандырылыб, анчаг һәлә раһатлыг јохдур... Биз инкилисләрә инанырыг, лакин ермәни һөкүмәтинин сөз вә вәдләринә инанмырыг, она көрә бизим орду сәрһәдләримизин кешижиндә дајанмалыдыр».

«Ертоба».

«Ичтимаијјәт билмәлидир ки, һәрби әмәлијјатларын дајандырылмасы өтәри характер дашыјыр вә ермәниләр бүтүн Борчалы гәзасыны тәмизләмәјинчә биз мұһарибәни гуртармајачағыг, биз ермәниләрин бизә гаршы гычадыглары бүтүн дишләрини һәмишәлик буруб гырмалыјыг».

«Сахалхо сакме».

«Јени, 1919-чу ил Күрчүстан үчүн чох әлверишли шәра-

итдә гәдәм гојду. Күрчүстанын истиглалынын дахили дүшмәни—давакар ермәнизм кәлләсиндән ворулмуш вә там мәғлубијјәтә уғрамышдыр...

Ермәни гошунларынын мәғлуб едилмәси, — әкәр о рәал сонлуға чатдырыларса, — бу, нәинки тәкчә Күрчүстанын истиглалынын, еләчә дә бүтүн Күнәјгафгазын раһатлыгынын әсасыдыр, бу, бүтүн Гафгаз халгларынын кәләчәк динчә јанашы јашамасынын зәминидир, ахы, Гафгазда һәр чүр һәрч-мәрчлији, иғтишашлары, таланлары бурда өз әразиси олмајан вә өзләринә вәтән јаратмағы... арзулајан ермәниләр тәрәдирләр».

«Грузија».

Борчалы гәзасында гијамын башланмасы тәфсилатыны вә Ермәнистанла мұһарибәниң сәбәбләрини тәһгиг етмәк үчүн 1919-чу ил январын 8-дә Күрчүстан һәрби назиринин сәрәнчамы илә хусуси истинтаг комиссијасы јарадылды. Комиссија үзвләри Борчалы гәзасында јерли әһали илә көрүшүб, сорғу-суал апардылар. Шаһид кими диндирилән ермәниләрдән бири белә чаваб вермишди:

«Һазырда биздә гисмән сакитликдир, лакин артыг 20 илдир тәшкилат јаратмыш олан, өз дар милли мәгсәдләри вә сәјләри үчүн Гафгазын мұхтәлиф халгларынын зијанына тәблиғат апаран, өз гоншуларынын ән әдаләтли тәләбләри илә һесаблашмајан тәблиғатчыларын фәалијјәтинә сон гојулдуғуну демәк олмаз».

Јенидән јазышмалар, данышыглар... башланды.

Јанварын 9-дан 17-дәк Тифлиسدә кечирилән Ермәнистан—Күрчүстан конфрансында Борчалы гәзасында нејтрал зона јарадылмасы гәрара алынды. Конфрансын гәрарында охујуруг:

«а) Борчалы нејтрал зонасынын шимал сәрһәди Күрчүстан гошун һиссәләрини 1918-чи ил декабрын 31-дә саат 24-дәк тутдуғу мәнтәгәләри ајыран хәтт олсун.

б) Борчалы гәзасынын нејтрал зонасында сәрһәд... һесаб олунсун: Әјригар дағы, Јырғанчај кәндинин үстүндәки сыра дағлар, 798 жүксәкликдә хәтт, сонра Улудаш (855,5) жүксәклијиндә 676 жүксәклији, Саатлы кәнди, 910 жүксәклији, 995 жүксәклији, Чандар кәнди, Ағкөрпү кәнди, Опрет кәндиндә дүз хәтт—492 жүксәклији, Хочорну јахынлығындакы килсәнин учуглары—Бәрдәзор кәнди—Садахлы кәнди, Садахлы стансијасы, Садахлыдан шималдакы 1554 жүксәклији—сонра 2660 жүксәклијә гәдәр (Тәпәдағ)—сонра һачагајадан шималдакы «Булаг» јазысы олан јер—Палыдлыбаш дағы.

Јырғанчај, Саатлы, Чандар, Ағкөрпү, Опрет, Хочорну,

Бөрдөзөр, Садахлы кәндлери ләјһә хәттиндән шималда галыр.

Нејтрал зонанын чәнуб сәрһәди түркләрә мәхсус олмуш Дисих-Чәлалоглу һесабадилыр».

Гејд: Бу, тәхминән һәмин сәрһәддир ки, инди Күрчүстанла Ермәнистаны аҗырыр.

Бу сәрһәд бөлкүсү о демәк иди ки, Борчалы гәзасы үч јерә парчаланырды, шимал һиссә Күрчүстана, чәнуб һиссә Ермәнистана пајлашдырылыр. Лору һәһијәси исә нејтрал зона бәјан едилрди.

Сопра Борчалы вә Ахалкәләк зоналарында Күрчүстан вә Ермәнистан гошунларынын сајы, ордудан тәрхис, һәрби әсирләрин дәјишдирилмәси, кировларын бурахылмасы, Борчалы нејтрал зонасынын идарә олунмасы вә с. мәсәләләр барәдә разылыг әлдә едилди. Зонанын идарә олунмасы инкилисләрин нәзарәти илә гатышыг комиссијаја һәвалә едилди.

Конфранс барәдә һесабаат дәрч едән «Сакартвело» гәзети јазырды:

«Бизим гошунумуз дүшмәни мәғлуб етди, ону јериндә отуртду, анчаг мұһарибә һәр һалда бизә дә зијан вурду. Борчалы гәзасынын мұбаһисәли олмајан һиссәләрини дә итирдик».

Тифлисдә дөвләт мәтбәәсиндә «Ермәни—күрчү мұнасибәтләри тарихиндән, 1918-чи ил (сәрһәд мұнагишәләри; данышыглар; мұһарибә; сазиш)» адлы китаб нәшр олунду вә бурада һәмин мұһарибәјә сијаси гијмәт верилди, Ермәнистанын идиаллары әсассыз һесабадилди.

Јанварын әввәлләриндә Ардаһан конгресиндә Борчалынын тәлеји мәсәләсинә дә тохунулду. Јанварын 17-дән 18-нә кечән кечә Карса чағрылан бөјүк конгресдә мәркәз Карс олмагла Батумдан Ордубада гәдәр 40.000 квадрат километр әразијә, 1.763.148 нәфәр әһалијә (1.535.824 нәфәр түрк вә 237.324 нәфәр гејри-түрк) малик мүстәгил Чәнуб-Гәрби Гағгаз Түрк Чүмһуријјәти гурулду Анчаг бир нечә ај кечмиш инкилисләр бу чүмһуријјәти дағытдылар вә Борчалы проблеминин һәлли дә ачыг галды.

Борчалынын тәлеји мәсәләсиндә гәза әһалисинин чохуну тәшкил едән азәрбајчанлыларын мәнәфејинә мәнәл гојулмамасы, онларын өз мүгәддәрәтинын өзү тәјин етмәк һаггынын, Азәрбајчана бирләшмәк истәкләринин һәм Күрчүстан вә Ермәнистан һөкүмәтләри, һәм дә Антанта тәрәфиндән гулагардына вурулмасы илә илкили етиразыны билдирән, Азәрбајчансыз данышыгларын гәрарыны таны-

мајачағыны бәјан едән Азәрбајчан һөкүмәтинин мөвгеји белә иди:

«Јерли түрк әһалисинә бу чүр мұнасибәт әдаләтсизликдир вә о, Борчалынын јерли кәнд, шәһәр әһалиси арасында даим мұнагишәләрә кәтириб чыхарыр. Һәмин мұнагишәләрин јалныз Борчалы әразисини јерли әһалинин мұвафиг этнографик тәркибинә вә онун истәкләринә кәрә үч һиссәјә бөлмәк јолу илә арадан галдырылмасы мүмкүндүр.

Буна әсасланараг, Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин сәрһәдини Күрчүстана мұнасибәтдә белә мүәјјәнләшдирмәк кәрәкдир (стрәтежи мүддәалара кәрә):

Борчалынын түрк зонасынын күрчү зонасыјла шимал сәрһәди Јағлыча дағындан башлајыр, Борчалы вә Тифлис гәзаларынын көһнә инзибати сәрһәди бојунча Схиари адланан јерин јахынлығында бу сәрһәд шимала дөнәнәдәк, Храм вә Мухран чајларынын говушдуғу јерәдәк, сопра Мухран чајы бојунча Палыддага кими, орадан да Борчалы гәзасынын Ахалкәләк гәзасы илә сәрһәдиндәки Бәкәт дағларынадәк гәрбә доғру узаныр, гәрбдә түрк зонасы Сулу сыра дағларынын суајрычы илә мәнәдудлашыр».

1919-чу ил апрелин 24—25-дә Тифлиسدә чағрылан Гағгаз конфрансында Борчалы мәсәләсинин мұзакирәси дә нәзәрдә тутулмушду. Дағыстанда «Көнүллү орду» дејилән ордунун һүчүмлары, үч чүмһуријјәт арасында фикир, мәнәфе ајрылығы үзүндән конфранс өз ишини гуртара билмәди.

...Мұһарибә, сијаси гарышыглыг борчалыларын нараһатлығына сәбәб олурду, гәза сакинләринин сәбри тарыма чәкилмишди, Борчалыда игтисади, мәдәни-маариф иши дајанмаг дәрәчәсиндә иди. Наһагдан дејилди ки, Күрчүстан Милли Шурасынын дөрд нәфәр азәрбајчанлы үзүндән (Күрчүстан Мүсәлман Милли Шурасынын сәдри Әлиһејдәр Гарајев, Борчалы гәза земство идарәсинин комиссары Әбдүррәһим бәј Гағвердијев, Тифлис шәһәр 2-чи Харпух Азәрбајчан ибтидаи мәктәбинин мұәллими Мирзә һүсәјн һәсәнзадә вә 1918-чи илин јанварындан Тифлисе кәлиб бурада сијаси-ичтимаи һәјәтда јахындан иштирак едән Әзиз Шәриф) бири — Ә. Гағвердијев 1918-чи илин декабрында Күрчүстан парламаны маариф комиссијасынын ичласында чыхыш едәрәк көстәрмишди: «...түрк мәктәбләринин мұәјјән тисми фәалијјәтини дајандырмышдыр».

Нејтрал зона јарадылмасы, јәни Ермәнистана күзәштә жеделмәси һәмин зонадакы—Лору һәһијәсиндәки азәрбајчанлылары инчик салды.

6 кәндин сакинләринин Тифлисе көндәрдикләри әриздә дејилирди:

«Күрчүстан Чүмһуријјәтинин Мүәссисан Мәчлисинә»

Борчалы гәзасы Лору рајонунун 1) Ил-мәзли, 2) Тәзәкәнд, 3) Гарагала, 4) Сојугбулаг, 5) Чүчәкәнд, 6) Ырғанчај кәндләри мүсәлман әһалисинин сәләһијјәтли нүмајәндәләри: Әли Гара Гурбан оғлундан, Мәм-мәд һачы Јусиф оғлундан, Рүстәм Мустафа оғлундан вә Диләнчи Вәли оғлундан:

Х А Ъ И Ш Н А М Ә

...Лору рајонунун бүтүн биз мүсәлман әһалиси Борчалы гәзасынын 10 милләтин нүмајәндәләриндән ибарәт бүтүн әһалиси кими (сијасәтбаз, мәс'улијјәтсиз ермәниләрин аз бир гисминдән савајы) өз сәдагәтимизи, Тифлис губернијасы вә бүтөвлүкдә Күрчүстан әразисиндән ајрылмаз олдугумузу 1917-чи вә 1918-чи илләр әрзиндә ајры-ајры вахтларда Күнејафгаз, сонра исә Күрчүстан һөкүмәтинә тәгдим етдијимиз ичтимаијјәтимизин һөкмләри илә тәс-дигләмишик. Һәмин һөкмләрдә бизим Лору бөлкәсини билаваситә Тифлис губернијасынын әразисиндә (Тифлиг губернија рәһбәрлијинин вә үмумијјәтлә, һакимијјәт органларынын табелијиндә олмагла) сахламаг, бизи јени јарадылан Александропол ермәни әразисинә—бу әрази илә бизим бөлкәнин вә үмумиликдә әһалимизин һеч вахт һеч бир иши олмамыш, олмур вә олмајачагдыр — гатмамаг барәдә өзүнүтәјин гәрарымызы там гәти вә ајдын шәкилдә билдирмишик. Бизим белә гәти бәјанатымыза вә өзүнүтәјин гәрарымыза Күрчүстан һөкүмәти нәдәнсә индијәчән лазыми диггәт јетирмәјиб Вә бизим Лору бөлкәмиз әһалиси илә бирликдә ермәниләрлә куја мүбаһисәли олан әразидә сахланыб. Бу да һәр чәһәтдән бизи дәһшәтли дәрәчәдә чәтин вәзијјәтә салыб вә бизим раһат јашајышымыза чох пис тәсир кәстәриб. Биз игтисади, сијаси, мә'нәви вә бүтүн башга чәһәтләрдән Тифлислә бағлыјыг вә аралаша билмәрик, буна көрә дә тәгдим етдијимиз һөкмләрә әлаvē олараг вә халгларын өзүнүтәјини шүарына әсасән мүмкүн гәдәр тез бир вахтда бизим рајону Тифлис губернијасынын әразисинә бирләшдирмәји хаһиш едирик. Бу, Лору рајонунун бүтүн милләтләрдән вә динләрдән олан үмумәһалисинин арзусудур. Халгларын өзүнүтәјини шүарына әсасән тәртиб едиб сизә кәндәрдијимиз ичтимаијјәтимизин һөкмләриндә дә буну ифадә етмишик. Ејни заманда сәләһијјәт барәдә 1919-чу ил 26 апрел тарихли, 2 нөмрәли һөкмү дә тәгдим едирик.

(Имзалар).

(Күрчүстан Мәркәзи Дөвләт Тарих Архиви, ф. 1833, с. 1, иш 167, в. 33).

Бу һөкм апрелин 28-дә Күрчүстан Чүмһуријјәти Мүәссисан Мәчлисинин дәфтәрханасында гәбул олунуб, 157 нөмрә илә гејдә алынмышды. Вә сәккиз күн кечәндән сонра—мајын 6-да Мәчлисин ичласында динләниләрәк, онун нәзәрдә тутулмасы барәдә гәрар чыхарылмышды.

Бәли, кәнардан товланмыш ермәниләр истисна олмагла, Лорунун бүтүн әһалиси Борчалы ваһидиндән параланмаг истәмирди. Бир үрәји икијә паралајанлара гаршы һәмин үрәјин һәмин параланан јарысынын чығыртысы, һај-һарая, фәрјадыјды бу әризә-хаһишнамә!

Зорун үзү гара олсун, фәрјадамы мәнәл гојур, аһ-на-ләјәми гулағ асыр бу зор? Илмәзлини гопардылар, Тәзәкәнди гопардылар, Гарагаланы гопардылар, Сојугбулағы гопардылар, Чүчәкәнди гопардылар Ырғанчајдан, доғмача Борчалыдан. Ырғанчај галды бу тајда, о бирләри дә сызлаја-сызлана о тајда! Инди Илмәзлидә, Тәзәкәнддә, Гарагалада, Сојугбулагда, Чүчәкәнддә ермәниләр һазырын назири олублар, Ырғанчајса ермәни гулдурларын горхусундан кечә-күндүз сәксәкә ичиндәдир. Ермәнистанла сәрһәд кәндарындакы Күрчүстанын азербәјчанлылар јашамыш Саатлы, Муғанлы, Саламмәлик, Сөјүнкәнд кәндләри ермәни гулдурларын һәдәләринә, басгынларына, мәкрли «драмлар» таб кәтирмәјиб вә нә Күрчүстан, нә дә Азербәјчан тәрәфдән һеч бир мүдафијә бел бағламајыбан созалдылар. Инди Ырғанчај да сапы гырылмыш мунчуг кимичә дәнәләниб, гәлби дағлар арасында тәнһа галыб.

Журналист Шәриф Кәримли һағлы јазыр:

«... Көчәрләрә ар кәлмәсин, инди јырғанчајлылар өз өлүләрини дә ағлајырлар, онларынкыны да, өз гәбирләрини дә урватлајырлар, онларынкыны да. Нә билмәк олар, бөлкә дә бу дағларын лиллар сујундан јырғанчајлылар илкин јараныблармыш, бу торпағын гејрәтини дә ахырачан онлар чәкәчәкләр».

Бәли, Гејрәт һисси бүтүн һиссләрдән јүксәкдир!

Мәтбуатдан бир хәбәр јадымыза дүшүр:

Күрчүстанын Дманиси рајону Ырғанчај кәндинин сакинләри Бақыда Шәһидләр хијабанында учалдылачаг абидәнин фондуна 9.745 манат, кәнддәки орта мәктәбин мүәллим вә шакирд коллективи 235 манат пул көчүрүбләр.

Өзү дәр ајагда, өлүм-ғалым ајрычында галан Ырғанчај милләтин ағры-ачысына беләчә үрәкдән шәрик чыхыр, әлиндән кәлән көмәји әсиркәмир. Милләт дә онун ағры-ачысыны чәкмәлидир! Мәһз бу күн чәкмәлидир! Сабаһ кеч олар!

...Әти, ганы, сүдү илэ доғма олан Борчалыдан паралан-
мамаг истәји Лорунун бүтүн азербайжанлыларынын ән
көркәлү диләји иди. Амма амансыз фәләк онларын бу дилә-
јини көзүндә гојду.

...Лору азербайжанлылары белә хаһишнамәләрлә мұва-
фиг органлара үз тутурдулар.

Буна охшар мәзмунда бир хаһишнамәни дә инди ады
вар, өзү жоа дөнмүш, ермәниләрә гисмәт олмуш Ләмбәли,
Гуручај, Ашағы Көрпүлү, Јухары Көрпүлү, Чырағлы, Ај-
рым кәндләринини сакииләри јазыб кәндәрмишдиләр.

Бу ағыр-ағыр обаларын һәр бири бир чәпнәтијди.

Бу, һәмни Ләмбәлијди ки, индики Марнеули рајонунун
Садахлы кәнди илэ ону бирчә көрпү ајырырды.

Бу обалар гајнајыб-гарышмышдылар. Ләмбәли Вәли-
нини:

Чәлләриндә тәр чичәкләр битирән,
Елләриндә нәр икидләр јетирән,
Бир-биринә хејир хәбәр кәтирән
Садахлынын гој дилләри вар олсун!

—мисралары илэ башлајан ше'ри индинин өзүндә Борча-
лыда дилләр әзбәридилр.

Ләмбәлинин өз ады, онда јашамыш Әнсәрлик тајфасы-
нын ады кәндин гәдим тарихиндән, түрк аләми илэ бирба-
ша бағлылығындаи нишаи вермирми? Ләмбәлинин гоншу-
лары Јухары Көрпүлү, Ашағы Көрпүлү, Гуручај, Чырағлы,
Ајрым да еләчә. Тарих емләри һәмизәди Гылман Исмајы-
ловун вә әслән ләмбәли олан журналист Сәфалы Нәзәрли-
нин шәрикли «Ләмбәли һәсрәти» мәгаләсиндә («Әдәбијат
вә инчәсәнәт», 1990, 18 мај) тарихи факт белә ифадә олу-
нур:

«Кәнд (Ләмбәли—Ш. М.) һәлә ингилаб әрәфәсиндә
түрк гошунларынын дајаг мәнәтгәси, гулағыкәсик Андра-
ник пашанын бата билмәдији сәнкәр, дашнак-меншевик
дәјүшләринин амфитеатры олмушдур».

Бәли, «дашнак-меншевик дәјүшләринин амфитеатры»
олан, күрчү, ермәни әскәрләринин тапдағы алтында галаи
Ләмбәлинин, еләчә дә онун јурдаш гоншуларынын дәрди
ағыр иди.

Бу оба Ләмбәлими?
Дәрд ашкар, гәм бәллими?
Кәзләмәкдән кор олдум,
Бир бахын, јар кәлими?

Бу бајаты Аббас Абдуллаһындыр. Вә онун башга бир
бајатысы да беләчә гәм јүклүдүр:

Бу кәнд Чәлалоглуду,
Бу јол Күмрү јолуду.
Диндирмә, ган ағларам,
Үрәк сөзлә долуду.

...Јаваш-јаваш Борчалынын шимал һиссәсиндә һәјат өз
ахарына дүшүрдү. Әлимирзә Нәримановун сәдри олдуғу
Күрчүстан Мүсәлман Милли Шурасы Борчалы азербайжан-
лыларынын мадди, социал вәзијјәтинин јахшылашдырыл-
масы јөнүндә мүнһүм тәдбирләр һәјата кечирилди. Азербай-
чанлы кәндләриндәки ибтидаи мәктәбләрдә тәдрис давам
етдирилди. Халг мұәллимләри һәсән Габалов, Һүсеји
Әфәндијев, Јунус әфәнди Мәммәдзадә, Зијад Шәрифов,
Рүстәм Шәрифов, Кәрим Исмајылов, Молла Казым Ахун-
дов, Сејфулла Әлизадә вә башгалары чәтин шәраитдә ол-
са да, азербайчанлы балаларынын тәһсил алмалары үчүн
сәјлә чалышырдылар.

Борчалынын чәнуб тәрәфиндә—Лоруда исә азербайчан-
лылар чаш-баш галмышдылар.

Белә вәзијјәтдә гоншу Күрчүстан вә Азербайчан рәһ-
бәрләри һиссә етдиләр ки, тәк әлдән сәс чыхмаз, күч бир-
ликдәдир. Одур ки, 1919-чу ил ијунун 16-да Тифлисдә Күр-
чүстан вә Азербайжан һөкүмәтләри арасында һәрби итти-
фаг барәдә сазиш имзаланды. Тәрәфләр онлардан биринин
вә ја һәр икисинин истиглалына, әрази тохунулмазлығына
горху јарадан һәр чүр һүчума гаршы бүтүн јарағлы гүв-
вәләрлә вә һәрби васитәләрлә биркә чыхыш етмәјә өһдәјә
көтүрдүләр. Там мүдафиә характери дашыјан һәмни сазиш
3 ил мүддәтинә бағланмышды вә ону Күрчүстанын харичи
ишләр назире Кекечкори, һәрби назире Рамишвили, һәр-
би назирин көмәкчиси кенерал-мајор Кедеванов, кенерал
Одишелидзе; Азербайчанын харичи ишләр назире Чәфәров,
һәрби назире Мехмандаров, баш гәраркаһын рәиси кенерал-
мајор Сулкевич имзаламышдылар.

Бир гәдәр сонра Күрчүстандан Азербайжан ордусуна
јараг, топ вә башга һәрби ләвазимат, һабелә күрчү забит-
ләри кәндәрилмәси, әвәзиндә Күрчүстана нефт вә нефт
мәһсуллары верилмәси шәртләшдирилди. Гаршылығлы ра-
зылыға әсасән, Тифлисә Бақыдан һәрби пүмәјәндә кәлди
вә Тифлиседән Бақыја 12 кичикчаплы топ, 12 дағ топу, он-
лара лазым олан гәдәр күллә, 3.000 бешатылан түфәнк, 211
топчу вә сүвари гылынчы, 795 һизә, 24 «максим» пулемјо-
ту, сәфәр мәтбәхи вә башга һәрби ләвазиматлар јола са-
лынды.

Марағлыдыр ки, һәмни сазишин 10-чу бәндиндә ики һәф-
тә мүддәтиндә Ермәнистанын сазишә гошулмасы һүғуғу

сахланьрды. Лакин о, нэинки бу пакта гошулмады, аксинэ, Деникинлэ кизлинчэ элагэжэ кириб, Гарабаг вэ Дилчан сэмтлэринэ гошун жеритди. Ермэнистанын хэжанэти вэ һаран кэзлэнилэн басгынлары Күрчүстан—Азэрбајчан мүт-тэфиглијини даһа да мөһкэмләндириди.

1919-чу илин декабрында Азэрбајчан — Ермэнистан конфрансындан сонра Күнејгафгаз Чүмһуријјэтлэри Иттифагы јарадылмасы барэдэ Азэрбајчанын тэшэббүсү дә Ермэнистанын эрази иддиалары учбатындан баш тутмады.

О дөврдэ Ирэванда ермэни дилиндэ чыхан «Арач» (Биринчи) гээти јазырды:

«Мүсават Азэрбајчаны Ермэнистанла достлуг ишлэт-мэк истэјир, һәм дә Ермэнистанын јарысы олан Гарабагы, Зэнкэзуру, Нахчываны вэ Шэруру өзүнү ајрылмаз тэркиб һиссэси һесаб едир. Күрчү сосиал-демократларынын фикринчэ исэ, Ермэнистан Лоруну вэ Ахалкэлэји өзүнэ гайтармаг шэртилэ достлуг етмэк барэдэ дүшүнүр... Нэмин торпаглар олмадан Ермэнистан јарымчыг бина кими галар...»

«Сакартвело» гээти буна белэ чаваб верирди:

«...Мэкэр Лору вэ Ахалкэлэк бөлкэлэри Ермэнистанын торпагларыдыры ки, онларсыз Ермэнистаны тэсэввүр ет-мэк мүмкүн олмасын?»

1920-чи илдэ Тифлисдэ нэшр олунмуш Карибинин «Краснаја книга» китабындан:

«Дашнаклар кэлдилэр, милли эдавэт кэтирдилэр; белэ зэминдэ исэ, элбэттэ, ермэни-азэрбајчанлы гырғынындан вэ ја Ермэнистанла Күрчүстан арасында мүһарибэдэн башга ајры һеч нэ јетишэ билмээди».

Борчалы гээасында мүһарибэнин сэбэблэрини арашды-ран хүсуси истинтаг комиссијасынын гэнаэтиндэн:

«Гијама вэ мүһарибэјэ сэбэб јерли һэјат шэраити дејил, Ермэнистанын эразисинин Күрчүстан һесабына кенишлэндирилмэси барэдэ јерли ермэни эһалиси арасында фээл тэблиғат апарылмасы олмушдур».

1919—1920-чи иллэр боју нејтрал зонада јенэ дә һэрч-мэрчлик һөкм сүрүрдү. Она көрэ дә Күрчүстан Мүэссисан Мэчлиси 1919-чу илин декабрында «Борчалы гээасынын нејтрал зонасында милиси күчлэндирмэк һаггында», 1920-чи илин февралында «Нејтрал зонада дэмир јол милиси» барэдэ гэрар вэ ганун гэбул етди.

Бу дөврдэ дә Азэрбајчанла Күрчүстан арасында мүна-сибэтлэр эмэли сэчијјэ дашыјырды. 1920-чи ил ијунун 12-дэ Афстафада Азэрбајчан Сосиалист Шура Чүмһуријјэти илэ Күрчүстан Халг Чүмһуријјэти арасында бағланан сүлһ

мүгавилэси бу мүнасибэтлэрин даһа да мөһкэмләнмэси үчүн өзүл ролуну ојнады.

Белэчэ хејли мүддэт Борчалынын нејтрал зонасы инки-лислэр тэрэфиндэн горунду, бир күн онлар да безиб, бизим нэ вечимизэ дејиб кетдилэр.

Борчалыда бу мүрэккэб вэзијјэт дэрэбэјлијэ, ачлыға, баһалыға кэтириб чыхармышды. Борчалынын Қолакир кэндиндэн ел шаири Мүһэггэр (Мөһэммэд Рзазадэ) ичин-дэн говрула-говрула јазырды:

Кирвэнкэ гурут чох баһадыр, јохдур аланы,
Бир бадие гатыг јузчэ манат, элдэ оланы,
Гаймаг ки көрүнмэз, көрөнин агзы суланы,
Ајран кэзирэм, тапмајырам, јохду јаланы,
Эл-гысса, бу дөвранда оланын һалы јамандыр,
Дүкана гаровул чөкирэм, һэггэ эјандыр.

Гејд: Бу мисралар Мүһэггэрин 1920-чи илдэ Тиф-лисдэки «Шэрг» басмаханасында бурахылмыш «Ел ше'рлэри» китабындандыр. Вэ хатырладаг ки, Күр-чүстан Халг Чүмһуријјэти дөврүндэ Тифлисдэ азэр-бајчанча китаблар (о сырадан Мүһэггэрин һэмни кита-бы), «Кэлэчэк», «Ал бајраг», «Јени дүнја» гээтлэри, «Тартан-партан», «Кәнчлэр јурду», «Вэтэн» сэркилэ-ри чыхмыш, «Ибрэт», «Иттиһад» театр группалары фээлијјэт көстэрмиш, эдэбијјат вэ маарифими-зин инкишафы јөнүндэ мүэјјэн ишлэр көрүлмүшдүр. «Јени дүнја» гээтиндэ (1920, 30 нојабр) охујуруг: «Бу чүмэ күнү Күрчүстанда «Һүммэт» фиргэсинин сэдри јолдаш Эзиз Шэриф Күрчүстан һөкүмэтинин сэдри Ное Жорданианын һузурунда булунуб она Күрчүстан мүсэлманлары һаггында бир мэрүзэ тэгдим етмиш-дир. Бу мэрүзэдэ Э. Шэриф Күрчүстан түрклэринин мэдэни вэ маариф ишлэринэ көмэк истэјир. Бу көмэк көрэк ибарэт олсун—1) Түрк мүэллимлэри һазырлаш-дырмагдан вэ бундан өтэри һэр һарадан олса элли нэфэр али мэдрэсэлэр гуртармышларын чағырылма-гындан, 2) Тифлисдэ түрк театросундан вэ гејри-маа-риф чэмийјэтлэриндэн өтэри Воронсов күчэсиндэ бир бөјүк ев тикилмэсиндэн ки, бу евдэ һәм театро олсун, һәм дә халг дарүлфүнү, гираэтхана, китабхана вэ гејри, 3) Түрк дилиндэ гээтэ вэ китабчалар чап олун-масына көмэк етмэкдэн»...

... 1920-чи илин сентјабрында түрк гошуну тэдричэн Мүрүнү, Гаракилсэни тутду вэ Лору нејтрал зонасына ја-

хынлашды. Дашнак һөкүмәти көмәк үчүн Күрчүстан һөкүмәтинә мұрачиәт етди. Нојабын 13-дә Күрчүстанла Ермәнистан арасында сазиш бағланды вә бу сазишә әсасән, Күрчүстан гошунлары нејтрал зонаја дахил олду. Разылашмаја көрә, үч ај мүддәтиндә Лору нејтрал зонасына нәзарәт мүвәггәти олараг Күрчүстан гошунуна һәвалә едилди.

Нојабын 29-да Ермәнистанда Шура һөкүмәти гурулду. Руслара, рус ордусуна күвәнән ермәни болшевикләри тәвдән дил ачдылар, Тифлисә ноталар көндәрдиләр, дашнакларын разылығынын Ермәнистан шура һөкүмәти үчүн мәчбури олмадығыны билдирдиләр, Күрчүстана гаршы Лорудан әл чәкмәк тәләби ирәли сүрдүләр. Нәр тәрәфдән шура чүмһуријјәтләринин—шимадан Русиянын, шәргдән—Азәрбајчанын вә чәнубдан—Ермәнистанын әһатәсиндә галан Күрчүстан пис вәзијјәтә дүшдү.

Гәрибә, анчаг доғру, аглабатан паралелләр ачыглајырыг. Шура Русиясынын һәм Азәрбајчаны, һәм дә Күрчүстаны илһаг планынын һәјата кечмәсини, истиглалымызын мәһвини тәмин едән башлыча амилләрдән бири Ермәнистанын һәм Азәрбајчана, һәм дә Күрчүстана дүшмәнчилијиндән истифадә олду. 1920-чи илин әввәлләриндә Гарабагда ермәни әһалисинин гијамы рус ордусунун Азәрбајчана сохулмасы үчүн вәсилә, бәһанә олдуғу кими, бир ил сонра—1921-чи ил февралын 11-дән 12-нә кечән кечә Лоруда ермәни көндиләринин гијамы тәшкил олунду. Бир нечә күнүн ичиндә Борчалы гәзасы меншевик гошунларындан тәмизләнди. Бу, Күрчүстанын Шура империясына гатылмасы үчүн ермәниләрин әли илә (!) һазырланмыш гондарма фәнд иди. Беләликлә, Күрчүстанла Шура Русиясы арасында Күрчүстанын истиглалијјәтинин вә азадлығынын танынмасы барәдәки 1920-чи ил 7 мај тарихли мұгавиләнин шәртләри позулду.

Феврал ајында XI ордунун пролетар әскәрләри Күрчүстана һүчума кечдиләр вә Күрчүстан да шуралашды.

Күрчүстан Ингилаб Комитәси үзвләринин имзаладылары сәнәдлә Борчалынын Күрчүстанамы, Азәрбајчанамы айдлијинин һәлли јерли әһалинин өһдәсинә бурахылды.

Русия Коммунист (болшевикләр) Фиргәси Мәркәзи Комитәси Гафгаз Бүросунун мајын 2-дәки пленуму Күнејафгазда әрази мәсәләләрини «низама салмаг» мәгсәдилә хүсуси комиссия јаратды.

Ијунун 25-дән 27-дәк Тифлисдә комиссиянын ичласы кечирилди. Кировун сәдрлик етдији бу ичласда Күрчүстаны А. Сванидзе, Тодриа, Өмәр Фаиг, Азәрбајчаны М. Д. Нү-

сејнов, М. Гачынски, А. Рәсулзадә, Ермәнистаны А. Бекзадјан вә башгалары тәмсил едирдиләр.

Ичласын биринчи күнү Ермәнистанын нүмајәндә һејәти 1921-чи илин мартында Шура Русиясы илә Туркијә арасында бағланан мұгавиләдән сонра Ермәнистанын кифәјәт гәдәр әразиси, мешә вә башга фондлары галмадығыны, белә һалда исә онун мүстәгил сијаси ваһид кими мөвчуд ола билмәјәчәјини хатырлатды вә гоншу Азәрбајчанын, Күрчүстанын «үмуми јекдиллик наминә» Ермәнистанын һејринә әрази күзәштә кетмәләрини мәгсәдәүјғун һесаб етди. Лору нејтрал зонасы мәсәләсинә ајрыча бахылды. Ермәнистан нүмајәндәси бу зонанын бүтөвлүкдә Ермәнистана верилмәсини тәләб етди, Күрчүстан нүмајәндә һејәти исә нејтрал зонанын инзибати чәһәтдән ики јерә бөлүнмәси, зонанын шәрг һиссәсинин Ермәнистана верилмәси, гәрб һиссәсинин Күрчүстанда сахланмасы тәклифини ирәли сүрдү.

Ичласын икинчи күнү—ијунун 26-да мұзакирәләр давам етдирилди, Күрчүстан тәрәф јени тәклифлә—нејтрал зонанын шәрг һиссәсинин Ермәнистана күзәштә кедилмәси, гәрб һиссәсиндә исә халг сәсвермәси (референдум) кечирилмәси тәклифи илә чыхыш етди. Ермәнистан разы олмады.

Ичласын үчүнчү күнү—ијунун 27-дә бир нәтичә һасил ола билмәјәчәјини көрән комиссия үзвләри мұзакирәләри, данышығлары дајандырдылар вә мұбаһисәли мәсәләләрин һәлли Гафгаз Бүросунун өһдәсинә бурахылды.

Вә ијулун 7-дә РК(б)Ф МК Гафгаз Бүросу Сталинин иштиракы илә Күрчүстанла Ермәнистан арасында сәрһәд мәсәләләрини мұзакирә етди. Нәмин ичласын протоколундан чыхарыш:

Динләнилди:

Гәрара алынды:

1) Нејтрал зонанын Күрчүстана вә ја Ермәнистанла бирләшдирилмәси һаггында

Бүтүн нејтрал зона Ермәнистанын тәркибинә дахил едилер (сәс вердиләр: леһинә 1, әлејһинә 1)

Бу сәнәди «Мнатоби» (Чыраг) журналында (1989, № 7) дәрч етдирән тарихчи Александре Мучиринин көстәрдији кими, белә мүрәккәб мәсәлә бирчә нәфәрин тәрәфдарлығы илә һәлл олунду, һеч јетәрсајын (кворумун) олмамасы да нәзәрә алынмады.

Гафгаз Бүросунун бу гәрары илә әлағәдар ијулун 16-да

Күрчүстан КФ МК-нын жени жарадылмыш Сијаси Бүросунун хүсуси ичласы чагырылды вә ичласда гәрара алынды: «РК(б)Ф МК Гафгаз Бүросунун бу зонаны (Лоруну—**Ш. М.**) Шура Ермәнистанына вермәк гәрары тәсдиг олунсун (Махарадзе, Орахелашвили ләһинә сәс вердиләр, Мдивани белә һесаб етди ки, бу мәсәлә Гафгаз Бүросунун гәрары илә артыг һәлл едилмишдир; белә олмасайды, о, әһалинин сорғусуну кечирмәји мәгсәдәујгун сајарды)».

Августун 3-дә Күрчүстан КФ МК пленумунда Лору мәсәләсинә бахылды. Пленумун гәрары бу сәнәддә әкс олунур:

Протокол № 28

Күрчүстан КФ МК пленумунун ичласы
1921-чи ил, 3 август

Иштирак едирләр: МК үзвләри Орахелашвили, Окучава, Назаретјан, Махарадзе, Мдивани, Синсадзе, Елиава, Кавтарадзе, Торшелидзе, Туманов, Думбадзе. Үзвләрдән савајы иштирак едирләр: Соловјан, Ртвеладзе, Легран, Калладзе, Канделаки, М. Орахелашвили, Фигатнер, Гогоберидзе.

Динләнилди:

Гәрара алынды:

...4) Нејтрал зона һаггында

1) Гафгаз Бүросунун гәрарына әсасән Сијаси Бүронун (Күрчүстан КФ МК Сијаси Бүросу нәзәрдә тутулур —**Ш. М.**) нејтрал зонанын Ермәнистана верилмәси һаггында гәрары тәсдиг олунсун.

Сәс верди 5, әлејһинә 4.

2) Гафгаз Бүросунда нејтрал зона мәсәләсинин мүзакирәси заманы Күрчүстан КФ МК-нын рә'ји нәзәрә алынмадығына көрә Гафгаз Бүросундан бу мәсәләни тәзәдән мүзакирә етмәси хаһиш олунсун. МК өз тәрәфиндән гејд олунан зонада референдум кечирилмәсини зәрури сајыр.

Сәс верди 5, әлејһинә 5

(МК-да кечирилән мүзакирәнин нәтичәләри илә Гафгаз Бүросу таныш едилсин)...

Нәһажәт, 1921-чи ил нојабрын 6-да Күрчүстан Ингилаб Комитәсинин сәдри Буду Мдивани вә Ермәнистан Халг Комиссарлары Шурасынын сәдри, халг һәрби ишләр комиссары Александр Мјасниковун (Мјасникјан) имзаладылары бәјаннамәдә Күрчүстанла Ермәнистанын дәвләт сәрһәдләри мүәјјәнләшдирилди—бу сәнәдә әсасән, Борчалынын Лору зонасы јығма Шура Ермәнистанына гатылды.

Болшевикләрин Ермәнистана һәдијјә вердикләри Борчалы гәзасынын чәнуб саһәси—Лору-Воронсовка бөлкәси 2367,44 квадрат километри, үстәлик дә Ләк-Ләлвәр дағ силсиләсинин шимал јамачлары 207,94 квадрат километри тәшkil едирди.

Шура һөкүмәтинин кәлиши илә параланан Борчалыда азербайчанлылар женә дә тапдаг алтында галдылар. Күрчүстанын Ахалсых гәзасынын Түркијә бирләшдирилмәси һәрәкатынын башчысы кими һәбсә алынмыш, Шура һөкүмәти гуруландан сонра азад олунан вә Күрчүстан Ингилаб Комитәсинин үзвү, Күрчүстан Мүсәлман Ишләри Шурасынын сәдри сечилән Өмәр Фаиг Нәманзадә 1921-чи ил ијунун 14-дә Ингилаб Комитәсинин ичласында «Борчалы гәзасында вәзијјәт һаггында» мә'рузәси илә чыхыш едәрәк демишди:

«Мәним топладығым чохла факт көстәрир ки, әһалисинин 80—85 фаизини мүсәлманлар тәшkil едән Борчалы гәзасында һеч кәс онларла һесаблашмыр. Гәза Ингилаб Комитәсинин тәркибиндә бир нәфәр белә мүсәлман јохдур. Шө'бәләр дә һәмчинин, торпаг шө'бәси дә һәмчинин. Бүтүн Борчалы гәзасы өз-өзлүјүндә гаршы-гаршыја дуран ики дүшәркәни хатырладыр: бир тәрәфдән азлыг тәшkil едән алманлар, ермәниләр, ајсорлар, малаканлар, күрчүләр, јунанлар—идарәедәнләр кими; диқәр тәрәфдән чоһминлик мүсәлманлар күтләси—идарәолунанлар кими».

(Күрчүстанын Ән Јени Тарихи Архиви, ф. 381, с. 1, иш 148, в. 18).

Бу вахт Борчалынын орта зонасынын тәлеји дә һәллини көзләјирди.

Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәнин «Азербайчан Чүмһуријәти» әсәриндә һәммин дөвр барәдә охујурут:

«Күрчүстан илә ачылан мүһарибә дәхи сүлһ илә нәтичәпәзир олду. Күрчүстаны тәһдид едән Азербайчан болшевик һөкүмәти јапдығы бу сүлһдә «Мүсәват» һөкүмәти илә

Күрчүстан меншевик һөкүмәти арасында эввәлчә мөвчүд булунан е'тилафә көрә гәти сурәтдә һәлли һөкмә һәвалә олуначаг. Борчалы эразисини биләтәрәддүд Күрчүстана тәрк етди вә әскидән Азәрбајчан эразисиндән олдуғу Күрчүстанча тәслим олунаг Загәтал эразиси үчүн һөкмә мүрачһиәт ејләмәк формулуну гәбул ејләди. Азәрбајчанын сијаси мәнфәәтләри һәмшә һәрб башлајан һөкүмәт, һәтичәдә, мәмләкәт гит'әләрини һәдијјә етмәклә сүлһ јапыјор, дәлил олман үзрә әмәлә үчүн һүдүд фәрғи олмадығыны ирәли сүрүлүјорду. һәм һәгигәтән дә Русија үчүн бир гәзанын ермәнидәми, јохса түрkdәми галдығынын нә әһәмийјәти ола билијорду!... Јетишир ки, булар һәнси Русијада олсун вә ортадакы ихтилафлар һәлл едилсин. Бу һәллдә гаиб едән мүсәлман олурса, нә е'лам!»

1922-чи ил декабрын 26-да Күнсјагфгаз Гошма Иттифаг Шурасы сәрһәд мәсәләләри комиссијасынын төвсијәси илә Воронсовка бөлкәси дә Ермәнистанын Лору—Пәмбәк гәзасына гатылды.

Беләликлә, «бејнәлмиләлчилик», «үмуми јекдиллик» сијасәти һәтичәсиндә Борчалы паралаңды. Борчалы парчаланды, Лору Ермәнистана пешкәш верилди.

Сөзарасы: Ермәни сијасәтбазлары Лорунун әлә кеширилмәсиндән руһланараг, башга ијјәтләр ортаја атдылар. 1923-чү илдә онларын јени ләјһәләри — Чавәхет вә ја Ахалкәләк гәзасынын бөјүк һиссәсини Борчалы гәзасы илә бирләширмәклә ермәни инзибати ваһиди јаратмаг, һәбелә Гарајазы — Ширәк дүзәлијиндә ермәни әһалисини мәскунлашдырмаг ләјһәләри кағыз үзәриндә галды.

...Бу минвалла ермәниләр Лоруја—Борчалынын күнеј жарысына сәһиб дурдулар. Сахта бејнәлмиләлчилик хофу алтында Зәнкәзуру Ермәнистана верән сајаг, Борчалыны да паралајыб жарысыны Ермәнистана гатдылар, һәлә 1763-чү илдә јуанларын көмәјилә күрчү шаһы II Ираклинин әсасына гөјдүгү Күмүшхана, Аллаһверди (аллаһ верди аңламында), сләчә дә Шамлыг, Ағтала, Тамбулат гызыл-күмүш јатаглары, барлы-бәрәкәтли торпаглар, гәлби даглар, диллар булаглар... Ермәнистана галды. **Ики һамамлынын, ики Бајдарын, ики Гарабулағын, ики Гачағанын, ики Сарванын, ики Гәмәрлинин, ики Ләмбәлинин, ики Армудлунун, ики Имирин, ики Ағбулағын, ики Сарачлынын... бири бу тајда, бири о тајда, үч Кәпәнәкчинин икиси бу тајда, бири**

о тајда, үч Илмәзлинин, үч Гызылкилсәнин бири бу тајда, икиси о тајда, дөрд Саралын (Саралларын) үчү бу тајда, бири о тајда, Колакир бу тајда, Колакирән о тајда, Абдаллы бу тајда, Абдаллар о тајда, Короғлу галаларынын, Короғлу јајаларынын нечәси бу тајда, нечәси о тајда, Дәдәм Горғуд јадиқары ики Ағча галанын бири бу тајда, бири о тајда, Гочулу галасы бу тајда, Гочу галасы о тајда, Ағрынын, Әјригарын, Дәлидағын, Ләлвәрин, Бабәкәрин бу үзү бу тајда, о үзү о тајда, Тапан дағы бу тајда, Тапанлы дағы о тајда... галды.

Вә мүгәддәсдән мүгәддәс тутдугумуз, һәр парчасыны, һәр дашыны чандап әзиз сајдығымыз Борчалыны белә образландырырыг:

ПАРАЛАНМЫШ БОРЧАЛЫ...

...Г. Исмајыловун вә С. Нәзәрлинин бу сөзләри дәрди, јаранын гөврүнү ифадә едир:

«Ләмбәли ингилаба гәдәр һәмшә Борчалы султаңлығынын, сонра Борчалы маһалынын тәркибиндә олуб, Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Тәвәтеш (индики Дебед) чајынын сағ сәһилиндәки бир нечә Азәрбајчан кәнди илә бирликдә Ермәнистан ССР-ә гатылып... Вә гатылан күндән дә күнү гара кәлиб».

Бәли, «күнү гара кәлә-кәлә дә» кәлиб чыхды 1988-чи илә, көзүнү ачыб көрдү ки, бәхтинин көзүнә даш гапаныб — гачгына, көчкүнә, дидәркинә дөндү, јурдан пәләсәнк дүшдү, Газахда Ләмбәли адында тәзә јурд-јува салмагла тәскинлик тапды.

Сөзкәлими: XX әср көркәмли күрчү пасири, әслән Борчалынын Зирәк (Серакви) кәндиндән олан, јардычылығында Азәрбајчан мөвзусу мүһүм јер тутан Михеил Чавәхишвилинин «Ләмбәли вә коша» повестинин баш гәһрәманы Мәшәди Гәсән вә онун атасы Мәшәди Иззәт Борчалынын бу кәндиндән — Ләмбәлидәндирләр. Күрчү јазычысы гүрбәтдә — Күнсј Азәрбајчанын Урмија вилајәтиндә ләмбәли Мәшәди Гәсәнлә (әсәрдә һәмшә ону беләчә Ләмбәли ајамасы илә тапыјыр) бураја сонра кәлән күрчү һәкими арасында сәмими, гырылмаз достлуғу тәсвир едир. Күрчү һәкими бу һалал азәрбајчанлынын тимсалында бүтүн

Азәрбајҗан халгыны сеvir, онларын хе-
јир, шәр ишләриндә, тојда, јасда јахын-
дан иштирак еdir. Амма јепископ Па-
вел, кенерал Чернозубов, комендант Бер-
јозовски, коша (нөкәр, әлалты) Лазар
күрчү һәкими илә Ләмбәлинин арасыны
вурмаг үчүн мин бир фырылдаг, һижлә
ишләdirләр. Ләмбәли достлуг јолунда
гурбан кедир. Атасы Иззәт һајыф алыр,
кошаны чәһәннәмә васил еdir. Һижләкәр
кошанын һавадарлары да интигамдан
јаха гуртара билмирләр. М. Чавахишви-
ли нечә дә бөјүк реалистдир: Борчалыда
күрчүләрлә азәрбајҗанлылар һәмишә бә-
ләчә меһрибан доланыблар вә бу, һәми-
шә дә пахылларын гәлбиндә ағыр дәрдә
чеврилиб. Индики кими!

Һашијәни давам етдириб хатырладаг
ки, Михеил Чавахишвили Борчалыны
образлы диллә «мини Загафгазија», јәни
«балача Күнејгафгаз» да адландырыр-
ды. Һәгигәтән, әсрләрдән үзүбәри бу бөл-
кәдәки милләтләрарасы зәминдә һәр чүр
тоггушмалар, гаршыдурмалар јалныз ер-
мәниләрлә Азәрбајҗан түркләри вә ја
ермәниләрлә күрчүләр арасында олуб.
Һәмишә дә ермәниләрин фитвасы илә.

Рус забити Ј. Каневскинин 1915-чи
илдә Тулада чыхмыш «Емин-Ага Борча-
линскиј» китабында бу хүсусда мараглы,
јадасалынамалы тәсвирләр вар:

...1905-чи илдә ермәни-мүсәлман гар-
шыдурмасы Борчалыја да сирајәт етмиш-
ди вә о вахт гәзанын һөрмәтли ел ағсагга-
лы, сөзүөткүн каттасы Емин ага Ачалов
өз достлары, о сырадан кијаз Чавча-
вадзенин ағыллы тәдбирләри, ағыллы
мәсләһәтләри илә Болнис-Хачында, Бол-
нис-Кәпәнәкчидә, Шүләвердә, Башке-
чидә, Бослебдә... милләтләрарасы гыр-
гыны дајандырырлар.

Ј. Каневскинин китабындан:

«Ермәни вә азәрбајҗанлыларын изди-
һамы јығылаанда кијаз Чавчавадзе чы-
хыб онлара бир саат нитг сөјләди; о елә

јахшы данышды ки, һамы һејран галды
вә гырғыны, мүһарибәни дајандырмаға
сөз вердиләр».

...Емин ага ијirmi нәфәр һөрмәтли
ағсаггалла биркә Болнис-Хачын кәнди-
нә кедир, јерли ермәниләри килсәјә чагырыр
вә килсәдә ермәниләр анд ичирләр ки,
һеч бир ермәни комитәсини танымајачаг,
азәрбајҗанлылар тохунмајачаглар.

Јухарыдакы бир факт диггәти чәкмә-
јә билмир: Килсәдә ермәниләр һеч бир
«ермәни комитәсини» танымајачаглары-
на анд ичирләр. Сөһбәт ермәни мафија-
сынын кәнардан мүдахиләси, давакар ер-
мәни дәстәләри—«комитәләри» барәдә
кедир. Белә үздәнираг «комитәләр» бу
күн дә вар. Онлар бәднам һәрәкәтләрин-
дән әл чәкмәк истәмирләр. Марнеули,
Тетрискаро, Болниси, Дманиси рајонла-
рындакы ермәни кәндләринин силаһлан-
дырылмасы, Марнеули рајонундан кечән
Тбилиси—Јереван дәмир јолунда фитнә-
карлыглар төрәдилмәси, Садахлы кән-
диндә чәмаатын һөвсәләдән чыхарылма-
сы, Ахлыләлә кәнди јахынлығында шосе
јолунда машыпла кечән ермәнинин азәр-
бајҗанлы кишини өлдүрмәси (доғрудур,
азәрбајҗанлылар да чаваб гајтарыб ики
ермәни өлдүрдүләр), Садахлы кәндиндә
Шаумјан гәсәбәсиндә, Дағет-Хачын кән-
диндә азәрбајҗанлыларын киров алынма-
сы, Јырғанчај кәндинин горху-һүркү
ичиндә сахланмасы... вә с. ишкилләр бу-
ну сүбута чатдырмырмы? Јереванда рус-
ча чыхан «Коммунист» (индики «Голос
Армении») гәзетинин (1989-чу ил, 26 ок-
тјабр) Күрчүстанын азәрбајҗанлылар
чохлуг тәшкил едән Марисули рајонуну
фитнәкарчасына «дост Күрчүстанын дүш-
мән рајону» адландырмасыны аравурма-
дан савајы өзкә чүр гијмәтләндирмәк
олмаз.

Ајыг олмалыјыг, хејри шәрдән вах-
тында сечмәлијик, думдуруча сүјумузу
буландыранлары көздән гојмамалыјыг.

Сөзүн кәсәси, јадларын архасынча сүрүн-мәкдән өз халгынын өнүндә кетмәји һәмишә үстүн тутмалыјыг!

Белә сөјләјирләр ки, бир кәрә Әзиз Несинә ајры шәһәрә көчмәји тәклиф едирләр. Чавабында о дејир: Кедәрәм, орада тәзә достлар да тапарам. Бәс дүшмәнләрим? Ахы, онлары тәзәдән газана билмәрәм. Бах, буна һејфсиләнирәм.

Азәрбајчанын талеји елә кәтириб ки, ермәниләрлә, күрчүләрлә гоншу олуб. Демәли, Салур Газан да, онун дар күнүндә һарајына чатан Дәли Домрул, Шир Шәмсәддин, Гарабудаг да, оғузларын гаты дүшмәни Шөклү Мәлик дә, «сапы өзүмүздән олан балта» Јалынчыг, Аруз да бурада, өз арамыздадыр, истәсәк дә, истәмәсәк дә. Бабаларымыз дејибләр: «Дост мин исә аздыр, дүшмән бир исә чохдур». Нејнәк, кишинин дүшмәни олар! Анчаг вај о күнә ки, Шота Руставели демиш, дост билдијин сәнә дүшмән чыха.

Әрләр Јурду ағламаз, Әрләр Јурду Әр олар!

Борчалынын дилијлә шаир Бәһрам Меһди белә сөјләмиш:

Бу дүнјада дәрдим минди,
Дәли көнүл јенә динди,
Мејдан истәр, ачам инди,
Гуршаг үчүн јаранмышам!.

Бу да Осман Әһмәдоғлунун сөзүдүр:

Әјилмәзди—јағылара гәнимди,
Ады, саны шөһрәтимди, шанымды,
Тарих боју мәним олуб, мәнимди,
Гарајазым, Башкечидим, Борчалым.

...Бу узун сөзарасыдан сонра гајыдаг әсас мәтләб үзәриә.

Тәшкил олундуғу илк чағларда (1880-чи илләрдә) Борчалы газасынын саһәси 5.785,6 квадрат километр, 1905-чи илдә 6.870 квадрат километр, 1917—1921-чи илләрдә 4.360 квадрат километр, нәһајәт, 1922—1929-чу илләрдә (газа мәһз 1929-чу илдә рајонлара бөлүнүб) чәми 2.655 квадрат

километр олуб. Јәни бинәва Борчалы заман-заман «даралыб», Шура һөкүмәтинин кәлиши илә исә, демәк олар, јарыбајары бөлүнүб, јарысы Күрчүстанда галыб, јарысы Ермәнистана верилиб.

1919-чу илдә «Азәрбајчан» гәзетинин јаздығларыны хатырлајарам:

«Өз хошбәхтлијини түрк халғларынын бәдбәхтлијини үстүндә гурмаг—ермәниләрин сијаси хәттинин девизи будур».

Хејли өнчә Борчалынын шаир зүрјәти Зәлимхан Јағуб «Совет Күрчүстаны» (индики «Күрчүстан») гәзети үчүн вердији мүсаһибәдә һағлы демишдир:

«Азәрбајчанын Азәрбајчандан кәнарда ики көзү вар, бири Көјчәди, бири Борчалыдыр. О көзүн бирини чыхардылар, хәјанәт еләдиләр, халга, милләтә, торпага, тарихә дәһшәтли хәјанәт еләдиләр, өзү дә тарих боју ләһәтләнемәјә лајиг хәјанәт еләдиләр».

Бу сөзләри охујанда ичиндән говрулмаја билмирсән. Зәлимхан гардашын дедикләринә әлавәм вар: һағгында сөз ачдығымыз о көзләрин икиси дә Борчалынын иди. Бири бу тајда, бири о тајда галмышды (Илаһи, бу бөлүнмәк елә бизим халғын бахтынамы јазылыб?!). Инди о көзүн бирини вуруб чыхардылар. Борчалы галыб биркөзлү. Олунчүн дә дејирик:

ЈАРАЛАНМЫШ БОРЧАЛЫ...

1990-чы илдә ишыг үзү көрмүш «Дидәркинләр» китабында шаир Таһир Талыблынын бу сөзләрини дә охујанда говрулмаја билмирсән:

«Дағ Борчалыды мәним елим, улусум. Гәнимимә чеврилмәк үчүн кәсилиб Совет Ермәнистаны јарадылан, Борчалы дејилән бөјүк бир маһалын дағлыг һиссәсиди. Бу, дағларла әһәтә олунмуш бөјүк әразидир. Дағларарасы дүзәнликләрлә, вадиләрлә, чөкәкликләрлә зәнкин олан бу торпаг һәм дә Лору вадиси адланыр. Бу күн дилимиздә кеһиш ишләнән «Лору дили» ифадәси дә бу торпағын ады илә бағлыды. Әкәр «Лору дилиндә даныш» ифадәси ешидирсинизсә бу о демәкдир ки, садә, чанлы халг дилиндә данышмаг нәзәрдә тутулур. Лору јурдлары оғуз елләринин, елатларынын јурду олдуғу кими, (буну тез-тез растлашдығын оғуз гәбирләри нәгл едир) лору дили дә оғуз елатынын дилиди, Дәдә Горғуд дилиди. Лору бөјүк бир әразидә јерләшир. Мәркәзи Чәлалоғлу (Степанаван) олмагла бир тәрәфи

Гаракилсә (Кировакан), бир тәрәфи исә Күмрүжә (Ленинкан) гәдәр узаныр. Ағбаба—Амасија елләринә чийинчијинә сөжкәкдир. Гәдим Лору, Лору дағлыг јердир. Ону аран сәмти Чанбахча адланыр. Мәним кәндим дә Чанбахчада јерләшир. Евли, Гызылқилсә, Сарыјал, Дәмирчиләр, Башкечидин кәндләри олан Муғанлы вә Саатлы Чанбахчанын ән шен кәндләрипдәндир. Өзү дә Дағ Борчалынын аранабахан кәндләридир. Даһа доғрусу, Орта вә Аран Борчалынын дағ кәндләридир. Гарајазы, Сарван чөкәкликләриндәки, Газах елләриндәки гардаш-бачыларымызын, ағбирчәкләримизин, дәдәләримизин јайлагландыглары јайлағлар иди Чанбахчанын кәндләри. Аббас Абдулла һәр дәфә ушағлыгы кечән о јерләри хатырлајанда көзләринин јашла нечә долдугунун дәфәләрлә шаһиди олмушам. Иса Исмајылзадәнин, Ејваз Борчалынын, Зәлимхан Јағубун ше’рләриндән ән көврәк мисраларда галыб инди о јерләр».

О јерләри хатырлајанда көзләри јашла долан тәкчә «мор бәнөвшә рәнкли бир ахшам» «торпағына баш гојуб әбәди ујумаг үчүн» ахар сулар кими Борчалы мәмләкәтинә дөнәчәк Аббас гағамыздымы, Исадымы, Ејваздымы, Зәлимхандымы? Минләрдир, јүз минләрдир! Ләлвәр дағынын о тајыны, сојуг булагларымызы, Бәнөвшә дәрәсини, Бөјүк гајаны, Кәмәр гајаны, Гујмаг дашы, Гарачаоғланын јайлағыны, Дәли дағы, барлы-бәрәкәтли торпағы јадлара гисмәт олан халг ағлајар, ја ағламазмы?..

...Гејрәтли јурддашымыз, Кәнчәдә јурд-јува гурмуш Биннәт Көјүшовун да бир сөзү вар:

—Борчалы алма кимичә бүтөвдүр. Бирчә јери јараланса, бүтүн тамыны итирәр.

Журналист достум Рәшид Нүсәјновун бу ифадәси јадыма дүшүр:

«Инамы гылынчды, инады галхан, гәзәби исә күлләди Борчалынын...» («Гарабағ» гәзети, 17 нојабр 1990).

Доланбач тарих китабындан бир сәһифә:

1735-чи илдә Тифлиси әлә кечирән Надир шаһ Борчалы вә Газах әјаләтләринин дә идарә олунмасыны күрчү шаһы Тејмураза һәвалә етди, әвәзиндә онун оғлу Ираклини аманат (киров) көтүрдү.

Надир шаһын 1743-чү илдә күрчү шаһы Тејмураза бағышладығы Борчалынын кери гајтарылмасыны тәләб едән Чавад хандан сорушурлар:

— Бәс нечә олмушдур ки, бу вахта гәдәр Шәмшәддинин вә Борчалынын Картли-Қахет шаһлығынын һакимийјәти алтында галмасына разы олубсунуз?

Чаваб белә олур:

— Һәмин јерләр бизә һеч кәс тәрәфиндән верилмәјиб ки, бир кәс тәрәфиндән дә кери алына иди. Шәмшәддин, Борчалы вә Ајрым 600—700 ил бундан әввәл мәним улу бабаларымын мәскәни олуб вә инди дә бизим олмалыдыр.

Беләчә инадкарлығы илә Кәнчәли Чавад хан өз һакимийјәти дөврүндә (1785—1804) Борчалы маһалыны Кәнчә ханлығына гајтармышды.

Тарихчи Шәфигә Һәмидованын сүбутладығына көрә, XII Ксорки Борчалы вә Шәмшәддини Кәнчә ханлығына гајтармаға бир шәртлә разылашыбмыш ки, Кәнчә ханы илдә һеч олмаса 100 түмән бач версин. Амма Чавад хан һәмин јерләри өз дәдә-баба торпағы һесаб едәрәк, һеч бир күзәштә кетмәмәји гәрара алыр.

(Азәрбајчан ЕА Хәбәрләри. Тарих... серијасы. — Б.: Елм, 1989, № 2, с. 51).

Јүзилләрин сынағындан чыхан бир сөз вар: Торпагдан пәј олмаз! Бу бәлли һәгигәти билә-билә пәј верилиб—үстәлик Борчалынын јарысы да. Параланыб, торпағы, сују, һавасы, иглимијлә, үстүндә јашајан сојдашларын психолокијасы, адәт-ән’әнәләри, ләмисијлә вәһдәт олан Борчалы параланыб. Јох, хәритәләр нә гәдәр доғранса да, беләдән-белә, еләдән-елә чызылса да, параланса да, торпаг параланмајыб, милләт параланмајыб, јурддашлар, јаддашлар параланмајыб! **Хәритәләр доғранса да, доғранмамышыг!**

Вахтилә «СМОМПК»ын сәһифәләриндә (3-чү бурахылыш, 1883, с. 345) К. Садовски Борчалы гарапаағларыны икид, гејрәтли халг кими өјәрәк, јазмышдыр ки, «онлар достлуғу горумаға вә тәсдигләмәјә габилдирләр, гонагпәрвәрдирләр, үрәјиачыгдырлар».

Бәли, достлуғу горумаға вә тәсдигләмәјә габилик, гонагпәрвәрик, үрәјиачыгыг. Вә нә гәдәр үрәјиачыгыгса, бир о гәдәр дә амансызыг бу үрәјиачыгыгымыздан суи-истифадә етмәк истәјәнләрә гаршы, һагсыза, һагсызлыға гаршы.

Короғлу бабамызын «ај һарај» килејли гочалығы сајаг, Борчалымыз да бу күн ағыр отурубан, һарама, хајынлыға диншәр кәсилиб.

Борчалыда Торпаг, Јурд Гејрәти чәкмәјәнләрә Киши дејилмир!

Бу күн күчлә јумруға дөнмүш Күрчүстан азәрбајчанлыларынын «Гејрәт» халг һәрәкәти јәрәсинә чәмләшәнлә-

рин һамысы Гејрәт дағарчығыдыр! Бүтүн Борчалы «Геј-рәт» дағарчығыдыр! Бүтүн Борчалы «Гејрәт»ләдир! Бүтүн Борчалы Гејрәтлидир! Демәли, Борчалы вә Гејрәт аңламлары синонимләшиб. Бу күн Борчалыны јашадан чөрәкдән, судан, һавадан, оддан өнчә Гејрәтдир! «Геј-рәт»имиз Гејрәтимизи чошдуруп!

Вә анамыз Борчалыда ән көркү ики андымыз да вар:
БУ ТОРПАГ ҺАГГЫ!
БУ ЈУРД ҺАГГЫ!

СОН СӨЗ ӘВӘЗИ

Чәнлибелдә думан, чәндир,
Андымыз Торпаг, Вәтәндир!
Нәр икидәр һимә бәндир,
Һуј де, гоч Короғлу, һуј де!
Һајды, гоч Короғлу, һајды!

Бәли, кор-кор, көр-көр, артыг олан олуб, кечән ке-чиб, бу олмушлардан инди кәрәк әмәлли-башлы-ча дәрә көтүрәк, нәтичә чыхараг, олачағын кәрәк фикрини чәкәк.

Ше'рсајаг сәсләнди гулағларымда:

ПАРАЛАНМЫШ БОРЧАЛЫ...

ЈАРАЛАНМЫШ БОРЧАЛЫ...

Вә аман аллаһ, бир гафијә дә кәлди дилимин учуна:

УРАЛАНМЫШ БОРЧАЛЫ...

Охучулар јәгин һисс етдиләр ки, китабда фактлар даһа чох јер вермишик. Ахы, тарих, јаддаш факт сеvir! Охучулар бу фактлардан јәгин етдиләр ки, мүстәгил дөвләтләримиз, чүмһуријјәтләримиз дөврүндә Ермәнистан тәкчә Азәрбајчанла јох, Күрчүстанла да мүһарибә апарыб. Ссәнари охшарлығы, режиссор јозуму бәнзәрлији илә. Букүнкү Гарабағ давасы да, халгымызын һалалча чөрәјинә һарам гәтылмасы «тамашасы» да һәминчә ссәнари вә һәминчә режиссор јозуму илә кедир. Араныјла, дағыјла бүтөв вәһдәт олан көзәлчә-көјчәкчә Борчалыны паралајыб онун о паралы, јаралы јеринә јијә дурдулар вә бу күн о паралы, јаралы јериндән јурдун өз доғмача, көкүчә јурддашларыны говладылар.

Ағлыма нәләр кәлир:

Борчалы—Гарабағ!

Гарапапаг—Гарабағ!

Өз-өзлүјүндә типолокија агла кәлмәјән бу јерләр арасында тәле типолокијасымы вар, илаһи? Араныјла, дағыјла, бүтөв вәһдәт олан көзәлчә-көјчәкчә Гарабагымызын

дағлыға, аранлыға бөлүнмәси, инди дә онун о дағлыг парасына жијә дурмаг фәндқирлији көһнә ссенари, көһнә һава, көһнә бајаты дејилми?

Нә исә... Дәриндән дүшүнмәјә дәјәр, дәјәр вә дәјәр. «Дүшмән гәви, тале зәбун» олдугуну јаддан чыхармамалыјыг!

Борчалынын сәф-сәф дүзүмлү ағыр-ағыр елләри, улуслары бу күн тәшвиш ичиндәдирләр. Вә елә билирик, бу вәзијјәт ајлы кечәјә бәнзәјир, јәни онун сәһәри вар, ајдындығы вар. Вә белә бир бурулған, белә бир буланыг анда бирлијимиз кәрәкдир, ајыглығымыз кәрәкдир. Бу јурд эзәлимиздир, бу јурд кәләчәјимиздир. Гејрәтимизин очағыдыр, Сазымызын бешијидир Борчалы, бурда балалара лајланы Гејрәт һарајы, Саз овгатында охујарлар! Нечә-нечә адыбәлли чәнқавәр әрәнләр — ...Гачаг Сәмәд бәј, Мейти аға, Емин аға, Һалај бәј.. шәһрәтлидир, нечә-нечә саз-сөз уstadлары — ...Гул Аллаһгулу, Алхас аға, Күлләр Пәрисе, Мүһәггәр, Новруз, Хынды Мәммәд, Нәби, Һәсән Мәчруһ, Аббасгулу Еләбағлы, Дәдә Әмраһ, Һүсејн Сараçлы, Камандар, Нурәддин Гасымлы... шәһрәтлидир хәмири Гејрәтдән јоғрулан, мајасы Саздан тутулан бу јурдумуз. Анандан гејрәтли доғулан, бојлары саз бојдача олан фиданларымыз бөјүјрләр инди. Јурдашларымыз Гејрәтин, Сазын көмәјилә, Аллаһын адыјла тапынаçағлар ајдындыға, әмин-нијјәтә, иншаллаһ.

Заман көһлән атыны нә гәдәр дөрднала чапса да, өтәнләр унудулмур, јаддаш коршалмыр. Параланмыш Борчалы көјнәми дә беләчә ағылы јаддашымыздыр бизим.

Аллаһ-тааланын өз елçиси һәзрәти Мәһәммәд пәјғәмбәрин васитәчилији илә бизә көндәрдији Гур'ани-Кәримдәки бу һәдиси гулағларымызда сырға еләмәлијик:

«Ким торпағын бир гарышына зүлм етсә, јерин једди гаты онун боғазына доланар».

P. S.

а) Заманын кедишаты илә бәрабәр сијаси, ичтимаи, синфи, милли мәнәфеләрлә илçили бә'зи тарихи-çоғрафи адлар да дәјишдирилиб вә охучунун тәсәввүрүндә даһа ајдындыг јаранмасы үчүн онларын о чағкы вә индики адларыны веририк:

о в а х т

инди

Борчалы гәзасы

— тәхминән Күрчүстанын Марнеули, Болнисе, Дманисе, Тетрискаро, Залга, Ермәнистанын Нојемберјан, Туманјан, Степанаван, Ташир рајонларынын әразиләри

Борчалы гәзасынын Лору наһијәси

— тәхминән Нојемберјан, Туманјан, Степанаван, Ташир рајонларынын әразиләри

Јелизәветпол
Јекатериненфелд

— Кәнчә
— Болнисе (1929—1943-чү илләрдә Лүксембург)

Башкечид
Ағбулаг
Сарван
Гарајазы
Болнис-Кәпәнәкчи
Корархы

— Дманисе
— Тетрискаро
— Марнеули
— Гардабани
— Квемо-Болнисе
— беш кәндә бөлүнүб: Әзизкәнд, Алкет, Сабиркәнд, Тәзәкәнд, һачыниса

Бөјүк Шүләвер
Кичик Шүләвер
Мамеј
Саатлы
Воронсовка

— Шаумјан
— Шүләвер
— Кировка
— Гугути
— Ташир (бу јахынларачан Калинино)

Чөлалоглу	— Степанаван
Гаракилсэ	— Кировакан
Күмрү	— Кумајри (1924-чү илэчэн Александропол; бу јахынла- рачан Ленинан)
Һамамлы	— Спитак
Сэнаин	— Туманјан
Шыных	— Нојемберјан
Көбэр	— Гугарк
Колакирэн	— Дзоракет
Озанлар	— Одзун
Лэмбэли	— Баграташен
Гуручај	— Птгаван
Јухары Көрпүлү	— Октомбер
Ашагы Көрпүлү	— Ахтаһаг
Чырағлы	— Чрараг
Чүчөкэнд	— Талварик (бу јахынларачан Гызыл Шөфөг)
Евли	— Дзорамут
Дэмирчилэр	— Гогаван
Сојугбулаг	— Пагахпјур
Гарагала	— Нораһмут
Гаранса	— Мегваовит
Көјчө көлү	— Севан көлү
Кэмәһк чајы	— Дзоракет чајы
Әјригар дағы	— Ачкасар дағы
Бозабдал дағы	— Базум силсиләси

* * *

б) Бу китабы һазырламаг үчүн Күрчүстан Мәркәзи Дөвләт Тарих Архивинин, Күрчүстанын Ән Јени Тарихи Архивинин (бу јахынларачан «Күрчүстан ССР Дөвләт Октябр Ингилабы вә Социализм Гуручулуғу Архиви» адланырды), Азәрбајҗан Мәркәзи Дөвләт Тарих Архивинин, Азәрбајҗан Республикасы Сияси Партијалар вә Ичтимаи һәрәкатлар Мәркәзинин мүвафиг фондларынын сәнәдләриндән, 1918—1921-чи илләр мәтбуатынын — күрчүчә «Ертоба» (Бирлик), «Сакартвело» (Күрчүстан), «Сакартвелос Республика» (Күрчүстан Республикасы), «Сахалхо сакме» (Халг иши), азәрбајҗанча «Јени дүһја», русча «Борба», «Грузија» гәзетләринин хәбәрләриндән, 1919-чу илдә Тифлиседә дөвләт мәтбәәсиндә нәшр олуһмуш «Ермәни-күрчү мүнәсибәтләри тарихиндән, 1918-чи ил (сәрһәд мүнәгишәләри; данышығлар; мүнәрибә; сазиш)» китабындан (рус дилиндә), 1990-

чы илдә (№№ 55, 56, 57—58) «Ахалгазрда ивериели» (Кәнч иверијалы, јәни кәнч күрчүстанлы; јахын вахтларачан «Ахалгазрда коммунисти» адыјла чыхыб) гәзетиндә дәрч олуһмуш Симон Киладзенин «Бир мүнәрибәнин хроникасы вә ја 1918-чи илин декабрында нә баш вермишдир» (күрчү дилиндә) мәгаләсиндән, дикәр китаб вә мәгаләләрдән, хәтирәләрдән, бир чох башга гајнағлардан бәһрәләһмишик.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Борчалы — алынмаз галам мәним	3
Сөзөнү әвәзи	5
Борчалыда ермәни-күрчү торпаг даvasы вә	7
Сон сөз әвәзи	51

Бәдди редактору *Т. Мәликов*
Техники редактору *З. Нәцәфова*
Корректорлары *М. Сасани, В. Мусајева*

ИБ № 5665

Җығылмаға верилмиш 06. 07. 94. Чапа имзаланмыш 27. 10. 95.
Җүксәк чап үсулу илә. Форматы 84×108 ¹/₃₂. Мәтбәә кағзы №2.
Әдәби гарнитур. Шәрти чап вәрәги 2,94. Шәрти рәнкли. Су-
рәти 3,15. Учот нәшр вәрәги 3,0. Тиражы 3 000. Сифариш 561.

Мүгавилә гижмәти илә.

Азәрбајчан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлији.
Азәрбајчан Дөвләт Нәшријаты, Бақы—370005, һүсү һачыјев
күчәси, № 4.

1 №-ли мәтбәә. Бақы, Әли Бајрамов күчәси, № 3.

4500

ТЗ(2Курч)

М 52

Шурәддин Мәммәдди 1956-чы илдә Күрчүстанын Болниси районунун Колакир (Колажыр) кәндиндә анадан олуб Филолокија елмләри намизәдидир. Азәрбајчан—Күрчүстан мәдәни, әдәби, тарихи әләгәләринә даир мәгаләләри, һабәләшә'рләри, күрчү әдәбијјатындан тәрчүмәләри, публисистик јазылары вахташыры Күрчүстан вә Азәрбајчан мәтбуатларында, әдәби журналларда, топлуларда дәрч олунур.